

Geschiedenis & Samenleving

Kennisbasis inhoud en didactiek

Noordhoff

Cees van der Kooij &
Marjan de Groot-Reuvekamp

4^e druk

Geschiedenis & Samenleving

Kennisbasis Inhoud en Didactiek

Cees van der Kooij

Marjan de Groot-Reuvekamp

Vierde druk

Noordhoff Groningen

Ontwerp omslag: G2K Designers, Groningen-Amsterdam
Omslagillustratie: Getty Images, Mark Douet

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan
deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie
of uitgever ontlenen.

0 / 20

© 2020 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland.

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op onderwijsauteursrecht.nl.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-89638-6

ISBN 978-90-01-89637-9

NUR 846

Woord vooraf

Op de basisschool maken leerlingen kennis met geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen (waaronder staatsinrichting) en geestelijke stromingen. Studenten van Pedagogische Academies voor het Basisonderwijs (pabo) bereiden zich voor op het verzorgen van lessen in deze vakgebieden. In dit boek zijn geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen (waaronder staatsinrichting) en geestelijke stromingen bijeengebracht onder de titel *Geschiedenis & Samenleving*. Dat is ook de titel van dit boek geworden. *Geschiedenis & Samenleving* bestaat uit een studieboek en uitgebreide digitale ondersteuning via www.geschiedenisensamenleving.noordhoff.nl. Het boek is onderverdeeld in een *Kennisbasis Inhoud* en een *Kennisbasis Didactiek*.

Voor de vierde druk is zowel de *Kennisbasis Inhoud* als de *Kennisbasis Didactiek* grondig herzien. De einddatum van die herziening – de inleverdatum bij de uitgever – is juli 2019.

Opmerkingen van gebruikers zijn verwerkt, waardoor onder meer hoofdstuk 2 over de *Tijd van Grieken en Romeinen* een andere indeling heeft gekregen. Hoofdstuk 10 over de *Tijd van Televisie en Computer* is sterk geactualiseerd en opnieuw ingedeeld. Actuele discussies over thema's als kolonialisme, slavernij en oorlogsmisdaden in Indonesië duren anno 2019 nog steeds voort en hebben als zodanig een plaats gekregen in deze druk. De traditie van de vorige drukken om de geschiedenis te beschrijven is echter voortgezet: aandacht voor 'zwarte bladzijden', maar geen 'inquisitiegeschiedenis.'

De structuur qua hoofdstukindeling van de *Kennisbasis Didactiek* is gehandhaafd. De inhoud van de hoofdstukken is grondig geactualiseerd, naar aanleiding van resultaten van nieuw onderzoek onder meer op het gebied van de ontwikkeling van historisch tijdsbesef en op het gebied van het belang van de historische context. De herziening van kerndoelen voor het basisonderwijs via het traject van curriculum.nu is midden 2019 nog lang niet afgerond.

Voorafgaand aan de *Kennisbasis Inhoud* en de *Kennisbasis Didactiek* is een samenvatting van de herijkte *Kennisbasis Geschiedenis voor de Pabo* (2018) opgenomen. Deze *Kennisbasis Geschiedenis* vormt samen met de kerndoelen voor het basisonderwijs de kern van dit studieboek. De kerndoelen voor het basisonderwijs zijn aan het eind van dit boek als bijlage opgenomen.

Aan de hand van dit boek kun je je als pabo-student een duidelijk beeld vormen van de tien tijdvakken waarin de geschiedenis onderverdeeld is.

Het boek kan gebruikt worden tijdens je studie, maar ook om, ter voorbereiding op een les over een tijdvak, het desbetreffende hoofdstuk nog eens door te nemen om de belangrijkste zaken weer even op een rij te zetten. Tegelijkertijd beschik je over een uitgebreid repertoire aan didactische aanwijzingen voor het geven van lessen. Naast de inhoud biedt een register de mogelijkheid om snel iets op te zoeken in het boek (deel 1 en deel 2 hebben elk een eigen register). Ieder hoofdstuk bevat een beknopte literaturopgave. Bij de hoofdstukken over de *Kennisbasis didactiek* staan voor de verschillende fasen in de pabo-opleiding studie- en onderzoeksopdrachten.

Op www.geschiedenisensamenleving.noordhoff.nl vind je per hoofdstuk uitgebreidere opgaven van (jeugd)literatuur. Daar staan een uitgebreide toetsenbank, verwerkings- en toetsopdrachten, verwijzingen naar websites en musea, samenvattingen van alle hoofdstukken en mini-colleges over een aspect van elk tijdvak. De combinatie van boek en website maakt het mogelijk om actuele informatie en bronnen aan *Geschiedenis & Samenleving* toe te voegen.

Geschiedenis & Samenleving is tijdens het schrijfproces op onderdelen door verschillende mensen van kritisch commentaar voorzien. Het voert te ver om hen hier allemaal met naam te noemen, maar we willen hen bij dezen wel hartelijk bedanken.

Roden – 's Hertogenbosch, juli 2019
Cees van der Kooij – Marjan de Groot-Reuvekamp

Inhoud

Inleiding Kennisbasis Geschiedenis voor de Pabo 9

DEEL 1

Kennisbasis Inhoud 11

Inleiding op deel 1 13

0 Bronnen van het verleden 17

- 0.1 Terreinverkenning 18
- 0.2 Archeologie: het werk van de archeoloog 20
- 0.3 Geschiedenis: het werk van de historicus 24
  - Literatuur, een selectie 27
  - Ondersteuning via de website 27

1 Tijd van Jagers en Boeren 29 (tot 3000 v. Chr. in het algemeen en voor de Lage Landen tot 50 v. Chr.)

- 1.1 Ooit is alles begonnen 32
- 1.2 Jagers-verzamelaars: Rendierjagers 35
- 1.3 De eerste boeren: Bandkeramiekers en Hunebedbouwers 43
- 1.4 OPDRACHT: Van toen naar nu 55
  - Literatuur, een selectie 55
  - Ondersteuning via de website 55

2 Tijd van Grieken en Romeinen 57 (3000 v. Chr. tot 500 n. Chr. in het algemeen en voor de Lage Landen van 50 v. Chr. tot 500 n. Chr.)

- 2.1 Van stadstaat tot wereldmacht – 1 60
- 2.2 De agrarisch-stedelijke levenswijze: het verschijnsel stad 61
- 2.3 Van stadstaat tot wereldmacht – 2 64
- 2.4 De Lage Landen in de Romeinse tijd 67
- 2.5 OPDRACHT: Van toen naar nu 78
  - Literatuur, een selectie 78
  - Ondersteuning via de website 78

3 Tijd van Monniken en Ridders 79 (500-1000)

- 3.1 Strijd om de macht 81
- 3.2 Strijd om de ziel 86
- 3.3 Strijd om het bestaan 88
- 3.4 OPDRACHT: Van toen naar nu 91
  - Literatuur, een selectie 92
  - Ondersteuning via de website 92

- 4 Tijd van Steden en Staten 93
(1000–1500)**
  - 4.1 De Lage Landen onder Bourgondiërs en Habsburgers 95
  - 4.2 Geestelijken, edelen en ridders 99
  - 4.3 Stedelingen en plattelanders 105
  - 4.4 Cultuur in de *Tijd van Steden en Staten* 111
  - 4.5 OPDRACHT: Van toen naar nu 114
    - Literatuur, een selectie 114
    - Ondersteuning via de website 114

- 5 Tijd van Ontdekkers en Hervormers 115
(1500-1600)**
  - 5.1 Europeanen op ontdekkingsreis 118
  - 5.2 Het ware geloof als inzet 123
  - 5.3 Van centralisatie naar afscheiding 128
  - 5.4 OPDRACHT: Van toen naar nu 135
    - Literatuur, een selectie 136
    - Ondersteuning via de website 136

- 6 Tijd van Regenten en Vorsten 137
(1600-1700)**
  - 6.1 Strijd, onafhankelijkheid en grote mogendheid 140
  - 6.2 Een spin in een wereldhandelsweb 146
  - 6.3 Een Gouden Eeuw 152
  - 6.4 OPDRACHT: Van toe naar nu 154
    - Literatuur, een selectie 155
    - Ondersteuning via de website 155

- 7 Tijd van Pruiken en Revoluties 157
(1700-1800)**
  - 7.1 Verdeeldheid in de Republiek 160
  - 7.2 De Bataafse Republiek 165
  - 7.3 Economische achteruitgang en nieuwe ideeën 167
  - 7.4 OPDRACHT: Van toen naar nu 172
    - Literatuur, een selectie 172
    - Ondersteuning via de website 173

- 8 Tijd van Burgers en Stoommachines 175
(1800-1900)**
  - 8.1 Ontwikkelingen in de eerste helft van de negentiende eeuw 178
  - 8.2 Industriële Revolutie 188
  - 8.3 Ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw 190
  - 8.4 Culturele ontwikkelingen in de negentiende eeuw 197
  - 8.5 OPDRACHT: Van toen naar nu 204
    - Literatuur, een selectie 204
    - Ondersteuning via de website 205

- 9 Tijd van Wereldoorlogen en Holocaust 207
(1900-1950)**
  - 9.1 De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) 210
  - 9.2 Het Interbellum (1918-1939) 215
  - 9.3 De Tweede Wereldoorlog (1939-1945) 220
  - 9.4 Wederopbouw en dekolonisatie (1945-1950) 229

- 9.5 Cultuur in de eerste helft van de twintigste eeuw [232](#)
- 9.6 OPDRACHT: Van toen naar nu [236](#)
[Literatuur, een eerste selectie](#) [237](#)
[Ondersteuning via de website](#) [237](#)
- 10 Tijd van Televisie en Computer [239](#)**
(vanaf 1950)
- 10.1 Politieke ontwikkelingen op wereldschaal [242](#)
- 10.2 Sociaaleconomische ontwikkelingen: opbouw van een verzorgingsstaat [253](#)
- 10.3 Culturele ontwikkelingen: naar een multiculturele samenleving [261](#)
- 10.4 OPDRACHT: Van nu naar ... [264](#)
[Literatuur, een eerste selectie](#) [264](#)
[Ondersteuning via de website](#) [265](#)

DEEL 2

[Kennissbasis Didactiek](#) [267](#)

[Inleiding op deel 2](#) [268](#)

- 11 Doelen voor *Geschiedenis & Samenleving* in het basisonderwijs [271](#)**
Waarover gaat *Geschiedenis & Samenleving* in de basisschool?
- 11.1 Onderwijswetten [272](#)
- 11.2 Kerndoelen in het algemeen [273](#)
- 11.3 Kerndoelen *Mens en Samenleving* [273](#)
- 11.4 Kerndoelen *Geschiedenis/Tijd* [275](#)
- 11.5 De Canon van Nederland [276](#)
- 11.6 Tijdvakken, kenmerkende aspecten en de canonvensters [278](#)
- 11.7 Leerlijnen en tussendoelen [282](#)
[Literatuur, een selectie](#) [283](#)
[Ondersteuning via de website](#) [283](#)
[Studie- en onderzoeksopdrachten](#) [284](#)
- 12 *Geschiedenis & Samenleving* voor wie? [287](#)**
Kinderen vormen zich beelden van de werkelijkheid
- 12.1 Visies op de ontwikkeling van kinderen tussen 4 en 12 jaar [288](#)
- 12.2 De wereld van het kind en de keuze van leerstof [292](#)
- 12.3 Kind en tijd [298](#)
- 12.4 Problemen bij de ontwikkeling van historisch tijdsbesef [304](#)
[Literatuur, een selectie](#) [309](#)
[Ondersteuning via de website](#) [309](#)
[Studie- en onderzoeksopdrachten](#) [310](#)
- 13 Beeldvorming [313](#)**
Een basisbegrip voor de ontwikkeling van historisch besef
- 13.1 Historisch besef en beeldvorming [314](#)
- 13.2 Beeldvorming als didactisch begrip [315](#)
- 13.3 Beeldvormingsschema als hulpmiddel voor geschiedenisonderwijs [316](#)
- 13.4 Beeldvorming door middel van de werkelijkheid [318](#)
- 13.5 Beeldvorming door middel van afbeeldingen [327](#)
- 13.6 Beeldvorming door middel van het gesproken woord [338](#)
- 13.7 Beeldvorming door middel van het geschreven of gedrukte woord [344](#)
- 13.8 Beeldvorming door middel van doen [352](#)

Literatuur, een selectie 362
 Ondersteuning via de website 362
 Studie- en onderzoeksopdrachten 363

14 Van lesdoel tot evaluatie 367

Lesgeven in *Geschiedenis & Samenleving*

- 14.1 Beeldvorming via lessen *Geschiedenis & Samenleving* 368
- 14.2 Voorbereiding van een les en lessenserie 368
- 14.3 Historisch redeneren 370
- 14.4 Introductie van een les en lessenserie 379
- 14.5 Inleiden in en onderzoekend en ontdekkend leren 384
- 14.6 Verwerking 388
- 14.7 Evaluatie 391
  - Literatuur, een selectie 394
  - Ondersteuning via de website 394
  - Studie- en onderzoeksopdrachten 395

15 Werken met lesmaterialen 399

Onderwijsleermiddelen voor *Geschiedenis & Samenleving*

- 15.1 Werken met methoden voor *Geschiedenis & Samenleving* 400
- 15.2 Methoden voor *Geschiedenis & Samenleving* en Wereldoriëntatie in thema's 403
- 15.3 Geschiedenismethoden en wereldoriënterende thema's in de lespraktijk 406
- 15.4 Burgerschap in methoden 408
- 15.5 Het kiezen van een methode voor *Geschiedenis & Samenleving* 412
- 15.6 Incidenteel lesmateriaal als beeldvormer 417
- 15.7 De mediatheek als beeldvormer 420
- 15.8 Internet als beeldvormer 422
- 15.9 Het kiezen van digitaal lesmateriaal 426
  - Literatuur, een selectie 428
  - Ondersteuning via de website 428
  - Studie- en onderzoeksopdrachten 429

16 Een schoolprogramma voor *Geschiedenis & Samenleving* 433

Een doorgaande lijn voor *Geschiedenis & Samenleving* in de basisschool

- 16.1 Algemene uitgangspunten 434
- 16.2 Plaats van *Geschiedenis & Samenleving*: cursorisch en/of thematisch? 437
- 16.3 Interne structuur van het programma *Geschiedenis & Samenleving* 440
- 16.4 Een programma voor de onderbouw 440
- 16.5 Een programma voor de bovenbouw 445
- 16.6 Leerstofordening voor geschiedenis 449
- 16.7 Inhoud, doelen en benodigde onderwijstijd 454
  - Literatuur, een selectie 455
  - Ondersteuning via de website 455
  - Studie- en onderzoeksopdrachten 456

Bijlage: Kerndoelen Basisonderwijs 459

Register deel 1 462

Register deel 2 472

Illustratieverantwoording 476

Inleiding *Kennisbasis Geschiedenis voor de pabo*

Het doel van dit boek is pabo-studenten goed voor te bereiden op het verzorgen van onderwijs voor de in de wet vermelde kennisgebieden: geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, en geestelijke stromingen. Om te benadrukken dat geschiedenisonderwijs op de basisschool ook het onderwijs omvat in staatsinrichting en geestelijke stromingen, spreken we in dit boek steeds over onderwijs in *Geschiedenis & Samenleving*.

Het boek is zowel gebaseerd op de kerndoelen voor het basisonderwijs als op de herijkte *Kennisbasis voor de lerarenopleiding basisonderwijs*, die in 2018 is verschenen. Deze kennisbasis beschrijft de basale vakkennis voor de verschillende vakken en het profileringskader waarmee de basiskennis verder kan worden verbreed of verdiept.

Geschiedenis maakt in de kennisbases deel uit van de zaakvakken, die ieder een eigen perspectief bieden waarmee leerlingen naar de wereld kunnen kijken. Geschiedenis onderscheidt zich van de andere vakken door haar perspectief op mensen en ontwikkelingen in de tijd. Onderwijs in *Geschiedenis & Samenleving* draagt bij aan de ontwikkeling van historisch besef of historisch bewustzijn: het besef van de samenhang tussen de interpretatie (het beeld) van het verleden, het begrijpen van het heden en het perspectief op de toekomst. Met historisch besef/bewustzijn kunnen mensen begrijpen dat hedendaagse verschijnselen historisch bepaald en tijdsgebonden zijn en kunnen zij deze verschijnselen op een meer afstandelijke en relativerende wijze beoordelen. Onderwijs in *Geschiedenis & Samenleving* is van belang voor de overdracht van cultuur, de overdracht van waarden en normen en burgerschapsvorming: historische kennis is een van de bouwstenen die leerlingen nodig hebben om als volwaardig staatsburger in de Nederlandse democratie te kunnen functioneren.

Geschiedenis gaat over mensen. Door onderwijs in *Geschiedenis & Samenleving* wordt duidelijk waartoe de mens in de loop der tijd, zowel in positieve als in negatieve zin, in staat is. Zo geeft geschiedenisonderwijs een verdiepende en onmisbare dimensie aan de hedendaagse werkelijkheid en draagt het bij aan de verheldering van het bestaan in de vorm van identiteitsvorming.

De kennisbasis voor geschiedenis beschrijft drie vakconcepten, die zowel betrekking hebben op het leren door de student in de opleiding als op het leren door kinderen in het basisonderwijs.

In deel 1 van dit boek wordt de historische kennis beschreven aan de hand van de tien tijdvakken en de vijftig canonvensters. Historisch tijdsbesef en historisch redeneren komen aan bod in deel 2, waarin de didactiek centraal staat.

DEEL 1

Kennisbasis Inhoud

- 0 **Bronnen van het verleden** 17
- 1 **Tijd van Jagers en Boeren** (tot 3000 v. Chr. in het algemeen en voor de Lage Landen tot 50 v. Chr.) 29
- 2 **Tijd van Grieken en Romeinen** (3000 v. Chr. tot 500 n. Chr. in het algemeen en voor de Lage Landen van 50 v. Chr. tot 500 n. Chr.) 57
- 3 **Tijd van Monniken en Ridders** (500–1000) 79
- 4 **Tijd van Steden en Staten** (1000–1500) 93
- 5 **Tijd van Ontdekkers en Hervormers** (1500–1600) 115
- 6 **Tijd van Regenten en Vorsten** (1600–1700) 137
- 7 **Tijd van Pruiken en Revoluties** (1700–1800) 157
- 8 **Tijd van Burgers en Stoommachines** (1800–1900) 175
- 9 **Tijd van Wereldoorlogen en Holocaust** (1900–1950) 207
- 10 **Tijd van Televisie en Computer** (vanaf 1950) 239

Inleiding op deel 1

Historische kennis

In de *Kennisbasis Geschiedenis* voor de lerarenopleiding basisonderwijs is historische kennis een van de drie vakconcepten van het geschiedenisonderwijs. Inhoudelijke kennis van het verleden is een voorwaarde om te komen tot historisch besef/historisch bewustzijn en om historisch te kunnen redeneren. De inhoudelijke kennis is vastgelegd in de *Kennisbasis Geschiedenis*, de *Kennisbasis Geestelijke Stromingen* en de kerndoelen voor het basisonderwijs. Tevens bevat de bundel *Kennisbases en profilering lerarenopleiding basisonderwijs* een kort hoofdstuk *Kennisbases zaakvakken*. De bouwstenen die omschreven zijn in de *Kennisbasis Geschiedenis* en in de kerndoelen, zijn:

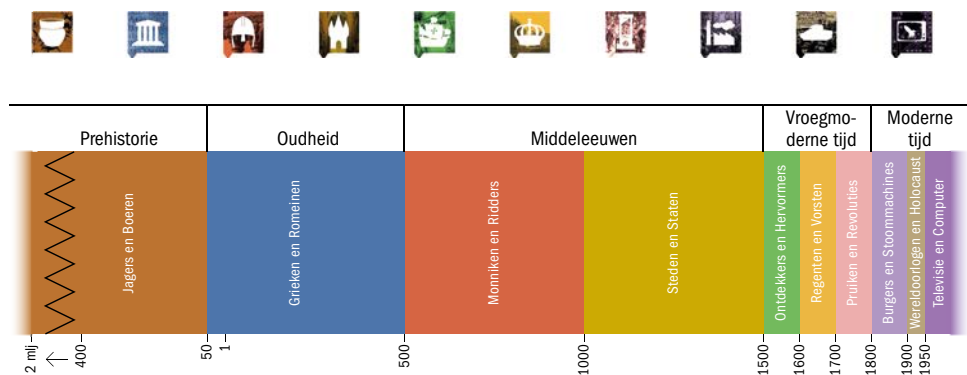
- een oriëntatieschema in de vorm van een onderverdeling van het verleden in tien tijdvakken, zoals in figuur 1;
- voor ieder tijdvak een aantal kenmerkende aspecten van zo'n tijdvak;
- vijftig vensters van de Canon van Nederland voor de hele geschiedenis.

**Kennisbasis
Geschiedenis**

**Historische
kennis**

**Kerndoelen
voor het
basisonderwijs**

FIGUUR 1 Tijdbalk van de tien tijdvakken met erboven de tijdvaklogo's

In het eerste deel van dit boek, de *Kennisbasis Inhoud*, komt de historische kennis aan de orde. Het deel start met een hoofdstuk 0 over hoe kennis over het verleden verzameld is door archeologen en historici. In hoofdstuk 0 komt ook het belang van bronnenstudie, zoals ook omschreven in de kerndoelen voor het basisonderwijs, aan de orde.

Vervolgens worden per hoofdstuk de tien tijdvakken met de kenmerkende aspecten en de canonvensters in chronologische volgorde besproken. Ieder hoofdstuk begint met een instap vanuit het heden met 'Berichten uit de media'. Dit zijn berichten die aangeven hoe de inhoud van een tijdvak verbonden is met het heden. Deze berichten worden gevolgd door een korte

Bronnenstudie

Kantelpunten

inleiding, waarin de verbinding tussen de tijdvakken benadrukt wordt en de essentie van het betreffende tijdvak kort beschreven wordt. Daarna volgt een jaartallenlijst voor dat tijdvak. Jaartallen die verwijzen naar ingrijpende veranderingen, ook wel kantelpunten genoemd, staan vetgedrukt. Daarna volgt een overzicht van de inhoud van een tijdvak, vaak opgesplitst in politieke, sociaaleconomische en culturele (inclusief religieuze) aspecten. Het volgende onderdeel is 'Van toen naar nu'. Hier staan opdrachten die laten nadenken over de doorgaande lijn in het geschiedenisverhaal, met enerzijds herhaling van aspecten uit voorgaande hoofdstukken en anderzijds een vooruitblik naar wat nog komen gaat richting het heden. In feite betreft dit een eerste oefening in diachronisch denken: denken over de ontwikkeling van een verschijnsel door de tijd heen.

Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een beknopte literatuurlijst. De nadruk ligt hierbij op naslagwerken die aansluiten bij het tijdvak. Nieuw is hier de selectie van paragrafen uit het boek *Wereldgeschiedenis van Nederland*, met het bijbehorende jaartal. De selectie bevat korte uiteenzettingen van onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis die verbonden worden met ontwikkelingen op wereldschaal.

Discussies

Over de verschillende aspecten uit de inhoud van de tijdvakken zijn al enkele jaren heftige discussies gaande, met als inzet de kritiek op het racisme ten tijde van het kolonialisme en ten tijde van de slavernij. Standbeelden zouden moeten worden verwijderd, straatnamen zouden moeten worden gewijzigd en begrippen als 'slaaf' en 'ontdekken' zouden anders omschreven moeten worden. Martin Sommer ziet geschiedenis in deze benadering als *'geschiedenis die steeds meer inquisitiegeschiedenis is geworden, met schuldigverklaringen, eisen van genoegdoening en van excuses'*. Wat daarbij wordt gedaan, is het beoordelen van aspecten uit het verleden met als maat hedendaagse waarden en normen. Historicus Piet Emmer heeft zich tegen deze benadering van het verleden het sterkst verzet: *'Wij behoren de geschiedenis niet te bekijken door de bril van vandaag, maar met de ogen van de tijdgenoten. We moeten het verleden niet willen uitwissen, maar bewaren, bestuderen en begrijpen. En vervolgens mogen we heel blij zijn dat we vandaag leven. (...) Het is belangrijk, juist nu, om te laten zien dat het verleden een vreemd land is.'*

In de beschrijving van de tijdvakken is aangesloten bij de benadering van Piet Emmer: de teksten zijn beschrijvend en niet-beoordelend en ook niet-veroordelend. Eerst bestuderen en begrijpen. Dat resulteert er onder meer in dat ervoor gekozen is om het woord 'slaaf' te blijven gebruiken. Slavernij is van alle tijden. Vandaar dat slavernij in meerdere hoofdstukken aan de orde komt. Op het moment dat we dit schrijven (2019), is er een heftige discussie gaande over het woord 'slaaf'. Een groep mensen wil het woord 'slaaf' vervangen door 'tot slaaf gemaakten', een andere groep vindt dat het woord 'slaaf' voldoende uitdrukt onder welke mensenwaardige omstandigheden een slaaf moet leven. In afwachting van afronding van deze discussie is in dit boek gekozen voor het woord 'slaaf'.

Elfde tijdvak

Er gaan zo nu en dan stemmen op om het tijdvakkenkader uit te breiden met een elfde tijdvak. Gezien de huidige structuur van het tijdvakkenkader zou dan het jaar 2000 de afronding zijn van de *Tijd van Televisie en Computer* en de start van een nieuw tijdvak. De ontwikkelingen vanaf 2000 zijn nog te 'onbestemd' om zo'n elfde tijdvak met kenmerkende aspecten te definiëren. Wel is in de beschrijving van tijdvak 10 de inhoud vanaf 1950

zo goed mogelijk doorgetrokken naar het moment van schrijven van deze herdruk in 2019.

In het tweede deel van dit boek, de *Kennisbasis Didactiek* worden in hoofdstuk 11 de kerndoelen van het basisonderwijs en de andere twee vakconcepten van het geschiedenisonderwijs nader uitgewerkt. De kerndoelen voor het basisonderwijs zijn ook opgenomen in de bijlage achterin dit boek.

Literatuur

- Abrahams, F. (28 juni 2019). 'Slaaf' moet 'slaaf' blijven. *NRC Handelsblad*.
- Emmer, P. (2018), *Het zwart-wit denken voorbij. Een bijdrage aan de discussie over kolonialisme, slavernij en migratie*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Modest, W. & Lelyveld, R. (z.j.). *Woorden doen ertoe. Een Incomplete Gids voor woordkeuze binnen de culturele sector*. Z.pl.: Tropenmuseum, Afrika Museum, Museum Volkenkunde, Wereldmuseum. (www.tropenmuseum.nl/WordsMatter.pdf).

**De geschiedenis van de mensheid is de
meest uitgebreide staalkaart van het
menselijk (on)vermogen.**

0

Bronnen van het verleden

- 0.1 Terreinverkenning
  - 0.2 Archeologie: het werk van de archeoloog
  - 0.3 Geschiedenis: het werk van de historicus
- Literatuur, een selectie
Ondersteuning via de website

BERICHTEN UIT DE MEDIA

1 DRENTSE NEANDERTHALERS

Het ligt er nog in Drenthe, voor wie zorgvuldig gaat zoeken: vuistbijlen, klingens, afslagen, een mes van helleflint en zelfs een trainingskampje. Allemaal van Neanderthalers, tienduizenden jaren oud. Drie archeologen gaan spoorzoeken in Drenthe.

NRC Handelsblad, 13-06-2015

2 DE FARCE MET HITLERS DAGBOEKEN

Het Duitse geïllustreerde weekblad *Stern* beweert de dagboeken van Hitler te hebben ontdekt, terwijl niemand ooit heeft vermoed dat de Führer van alle Germanen zijn gedachten persoonlijk aan papier heeft toevertrouwd. (Zelden waren de internationale media zo nerveus als eind april 1983. Maar de dagboeken bleken vervalsingen te zijn.)

de Volkskrant, 20-04-1998

Als inleiding op het geschiedenisverhaal, dat geordend in tien tijdvakken in de volgende hoofdstukken beschreven wordt, behandelen we eerst de vraag hoe zo'n verhaal tot stand kan komen. Waarop is die kennis van het verleden gebaseerd?

De volgende vragen komen aan de orde:

- Wat is het verleden?
- Hoe weten we wat er zich in het verleden afgespeeld heeft?
- Wat zijn bronnen?
- Hoe gaat een archeoloog te werk?
- Hoe gaat een historicus te werk?

Basisschoolleerlingen kunnen uitermate gefascineerd zijn door het idee dat er schatten in de bodem liggen. Dan willen de leerlingen het liefst archeoloog worden. In verschillende musea en op markten zijn zandbakken ingericht, waar ze zelf het schatgraven kunnen beoefenen. Een introductie op het werk van een archeoloog is dan ook op zijn plaats op de basisschool, aan de hand van een actueel onderwerp (een krantenbericht, bijvoorbeeld: 'Opnieuw belangrijke vondst in ...') of gecombineerd met een les over de *Tijd van Jagers en Boeren*. Maar ook het werkterrein van de historicus hoort daar al een beetje thuis: wat zijn bronnen en wat kunnen bronnen ons vertellen? Dit is als volgt verwoord in de kerndoelen *Tijd (Geschiedenis)* voor het primair onderwijs (kerndoel 51): 'De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen.'

0.1 Terreinverkenning

Verleden

Het verleden bestaat niet meer. Alles wat plaatsgevonden heeft tot het moment van nu, behoort tot het verleden. Het verleden begint bij het ontstaan van de aarde en meer specifiek voor historici bij het verschijnen van de eerste mens op aarde. Voor dit boek is gekozen om aan beide beginpunten aandacht te besteden in hoofdstuk 1.

Aspecten van het verleden zijn te reconstrueren. Zo zijn er prehistorische boerderijen nagebouwd, waar je kunt leven als in vroeger tijd. Zo'n reconstructie is een nabootsing, waarin geprobeerd wordt de historische werkelijkheid – het moment van vroeger – zo dicht mogelijk te benaderen. Het blijft een benadering. Het is niet mogelijk, zoals regelmatig in historische jeugdboeken gebeurt, om met een tijdsmachine terug te gaan in de tijd.

Beeldvorming

Om een beeld te vormen van een historisch onderwerp – bijvoorbeeld het leven in het Hollandse dorp Graft in de zeventiende eeuw – kan gebruikgemaakt worden van historische studies, zoals in het boek *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw* van A.Th. van Deursen. De auteur heeft materiaal verzameld en geordend en op basis daarvan een beschrijving gegeven van het zeventiende-eeuwse Graft: onder meer het dorp, de bewoners, de opvoeding, de standen en de normen en waarden. Dankzij dat boek gaat het zeventiende-eeuwse dorp op papier leven. Maar het is en blijft een reconstructie, waarvoor de auteur een omvangrijke speurtocht ondernomen heeft in landelijke, regionale en lokale archieven. Het boek eindigt dan ook met *Bronnen en literatuur*, waarin alle bestudeerde primaire bronnen, zoals de doop-, trouw- en begraafboeken en notariële archieven, en alle geraadpleegde literatuur (secundaire bronnen) opgesomd worden.

Voor een reconstructie van het verleden kan alles wat uit dat verleden bewust of onbewust bewaard gebleven is, gebruikt worden. Voor die reconstructie zijn er verschillende soorten bronnen voorhanden.

Voor de vroegste geschiedenis, de prehistorie oftewel de tijd waaruit geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven zijn, bestaan de bronnen uit datgene wat in het bodemarchief te vinden is, bijvoorbeeld gebruiksvoorwerpen als vuurstenen messen, verkleuringen in de grond (de sporen van houten palen), afbeeldingen op grotwanden en grafgraven. Aan de hand van dit soort materiële bronnen moet een beeld gevormd worden van het leven in de prehistorie.

De tijd waarin schriftelijke bronnen aanwezig zijn, heet de historie. Tussen de tijd zonder geschreven berichten en de tijd met volop geschreven berichten is er een overgangstijd, die de protohistorie wordt genoemd. Voor de beeldvorming van de protohistorie zijn er naast bodemvondsten wel enige schriftelijke bronnen, maar het beeld van het leven in die tijd (heel globaal de tijd van 300 n. Chr. tot 1100 n. Chr.) moet toch grotendeels uit bodemvondsten gereconstrueerd worden.

Na de protohistorie zijn er verschillende schriftelijke bronnen, bijvoorbeeld stadsrekeningen, beschikbaar. De beeldvorming wordt dan in toenemende mate bepaald door de schriftelijke bronnen, aangevuld met bodemvondsten in de vorm van in musea en oudheidkamers verzamelde voorwerpen: cultureel erfgoed.

Voor de meer recente geschiedenis zijn er dan nog de audiovisuele bronnen, zoals geluidsopnames, films, video's en dvd's. En voor de meest recente geschiedenis zijn er de mensen die het meegemaakt hebben en die erover kunnen vertellen (oral history).

Bronnen van het verleden worden bewaard op verschillende plaatsen. Een belangrijke bewaarplaats is de bodem, het bodemarchief. Wat al naar boven gekomen is uit dat bodemarchief – bij toeval of door gerichte opgravingen – wordt bewaard in musea en oudheidkamers. Een landelijke verzamelplaats is het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden, opgericht in 1818. Maar vondsten uit het bodemarchief zijn ook te vinden in provinciale en lokale musea of ter plekke als de sporen in het bodemarchief zichtbaar bewaard gebleven zijn, zoals de fundamenten van een Romeinse stad in Spanje (zie figuur 0.1).

De schriftelijke bronnen worden bewaard in archieven: landelijk in het Nationaal Archief in 's-Gravenhage en provinciaal in de rijksarchieven in de provinciehoofdsteden, op veel plaatsen met stedelijke archieven gecombineerd tot Regionale Historische Centra. Daarnaast zijn er speciale archieven, zoals de kerkelijke archieven en de waterschapsarchieven.

Er zijn twee beroepen die nadrukkelijk gericht zijn op beeldvorming van het verleden: het beroep van de archeoloog en het beroep van de historicus. De archeoloog houdt zich bezig met het bodemarchief, de historicus met het archief.

**Bronnen in
soorten**

**Verzamelplaats
van het verleden**

**Onderzoek naar
het verleden**

FIGUUR 0.1 Sporen in het bodemarchief: overblijfselen van een Romeinse stad in Acinipo (Spanje)

0.2 Archeologie: het werk van de archeoloog

Archeologie

Archeologie is te omschrijven als 'de studie van alles wat de mensen in en op de grond hebben achtergelaten'. Het gaat om een speurtocht naar wat in materiële zin nagelaten is door vroegere generaties, in een poging om via de vondsten een reconstructie van hun leefwijze te maken. Bij opgravingen van een grafveld uit de tijd van de Bandkeramiekers, een middeleeuwse stadskern of de restanten van Het Behouden Huys op Nova Zembla gaat het erom via de opgravingsvondsten meer te weten te komen over het leven van de mensen in die tijd (zie het krantenartikel, figuur 0.2). Door het ontbreken van veel gegevens kan de reconstructie alleen maar onvolledig blijven.

FIGUUR 0.2 Krantenartikel: *Belangrijke vondst*

Belangrijke vondst rond eeuwenoud Deventer gasthuis

DEVENTER, 21 OKT. Archeologen hebben in Deventer grote delen blootgelegd van het Elizabeth Gasthuis, een inrichting voor ouderen, geestelijk gehandicapten en psychiatrische patiënten. De vondsten in de Smedenstraat dateren uit de negende tot begin twintigste eeuw en geven een beeld van de ontwikkeling van het gasthuis en de burgerlijke bewoning eromheen. De oudste vondsten zijn res-

ten van houten woningen uit de negende eeuw. Rond het gasthuis zijn bijgebouwen aangetroffen met resten van ambachtelijke activiteiten zoals van een bronsgieterij en van een kacheltegelbouwer. Ook zijn er resten gevonden van een huis dat begin vijftiende eeuw vermoedelijk toebehoorde aan een hoogwaardigheidsbekleder. De opgravingen duren tot half december. Daarna wordt er een nieuw verpleeghuis gebouwd. (ANP)

FIGUUR 0.3 Afgraving van de terp van Eenum in 1916

Bij archeologie gaat het om:

- het vinden van archeologisch interessante plekken;
- het zorgvuldig opgraven volgens bepaalde methoden;
- het conserveren van de vondsten;
- het bestuderen van de vondsten (gevolgd door een publicatie).

Het bodemarchief is een rijke en, als het om de prehistorie gaat, de enige bron van gegevens over het verleden. Vandaar dat met het bodemarchief uitermate zorgvuldig omgegaan moet worden: eenmaal verstoord is het archief verdwenen. Zo zijn in de negentiende eeuw heel wat terpen – deels – afgegraven omdat de grond uitermate vruchtbaar is (zie figuur 0.3); daardoor is daar het bodemarchief definitief verdwenen.

Het bodemarchief wordt voortdurend bedreigd door uitbreidingsplannen, wegeaanleg en dergelijke. Op die manier wordt het eigen verleden vernietigd en zijn er steeds noodopgravingen nodig in een poging te redden wat er te redden valt. In de tweede helft van de twintigste eeuw is in Nederland een derde deel van het bodemarchief verdwenen.

Op Europees niveau zijn maatregelen genomen om het archeologisch erfgoed beter te beschermen. Dit gebeurt via het Verdrag van Malta, dat in 1992 vastgesteld is. Een concreet resultaat van de discussies over het Verdrag van Malta is in Nederland onder meer dat in een groot project als de aanleg van de Betuwespoorlijn, meer tijd en ruimte gereserveerd is voor archeologisch onderzoek dan voorheen gebruikelijk was (figuur 0.4).

FIGUUR 0.4 Tijdens archeologisch onderzoek bij de aanleg van de Betuwelijn werden menselijke resten gevonden, het oudste skelet ooit opgegraven (7.000 jaar oud). Het skelet kreeg de naam Trijntje.

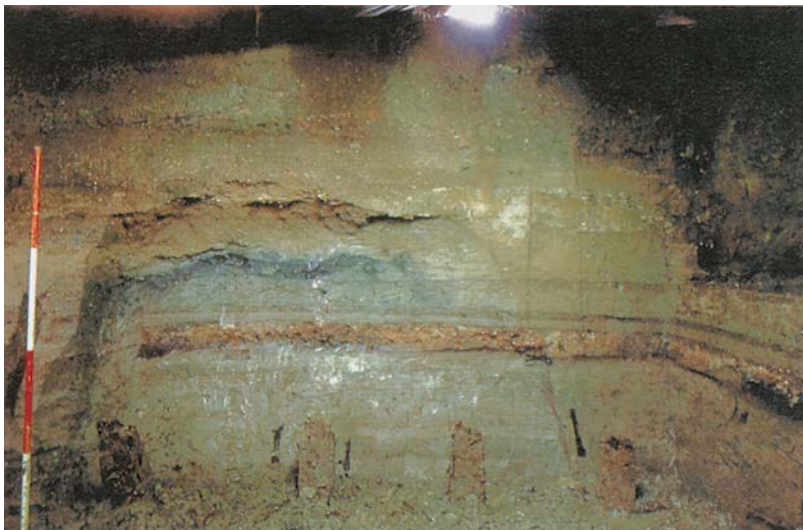

In Nederland waakt de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed over het bodemarchief. Belangrijke vondsten worden gemeld bij deze dienst, waarna in samenwerking met de provinciaal archeoloog (en de stadsarcheoloog) bekeken wordt of er gegraven moet worden.

Opgravingen

Het bodemarchief geeft bij toeval herhaaldelijk schatten prijs. Die schatten komen aan de oppervlakte door natuurlijke ontwikkelingen, bijvoorbeeld aardverschuivingen, of door menselijke activiteiten, bijvoorbeeld door ploegen. Bij toevalvondsten is het voor de archeoloog van groot belang dat vastgesteld wordt waar en onder welke omstandigheden de vondst gedaan is. De vondsten kunnen voorwerpen zijn die de tand des tijds doorstaan hebben. In zandgrond blijven andere zaken bewaard dan onder het wateroppervlak. Het kunnen ook sporen van de voorwerpen zijn, zoals verkleuringen in de grond waar houten palen gestaan hebben en afdrucken van lijken in de grond (lijksilhouetten). Belangrijk bij opgravingen in de diepte zijn doorsneden, die in de vorm van het bodemprofiel de bodemgeschiedenis prijsgeven. Zo zijn op verschillende plaatsen langs de Rijn in het bodemprofiel de sporen teruggevonden van de verbranding van Romeinse verdedigingswerken tijdens de Bataafse Opstand in 69 n. Chr. (zie figuur 0.5).

FIGUUR 0.5 In Valkenburg aan de Rijn is een 15 cm dikke brandlaag aangetroffen, die verband houdt met de vernietiging van het Romeinse fort tijdens de Bataafse Opstand in 69 na Christus.

Het is het werk van de archeoloog om alle grondsporen vast te leggen en op basis daarvan tot verklaringen c.q. interpretaties te komen. Het op te graven gebied wordt daartoe in segmenten verdeeld, als basis voor het intekenen van de vondsten. Vanzelfsprekend worden er ook voortdurend foto's gemaakt. Opgraven, conserveren en bestuderen is tegenwoordig een multidisciplinaire activiteit. Er zijn specialisten op het gebied van stuifmeelkorrelonderzoek, specialisten voor botten en beenderen, specialisten voor aardewerk, maar ook specialisten voor ouderdomsbepaling.

Een belangrijk onderdeel van het werk van de archeoloog is het vaststellen van de ouderdom van een vondst. In de archeologie wordt een onderscheid gemaakt tussen relatieve en absolute ouderdomsbepalingen. Bij relatieve ouderdomsbepalingen gaat het om de onderlinge tijdsverhouding tussen vondsten, waarbij de bodemlaag waarin de vondst gedaan is, de vormgeving (stijl) en het gebruikte materiaal een rol spelen. Daarbij wordt onder meer aangenomen dat de werktuigen in de loop van de tijd professioneler worden. Relatieve ouderdomsbepaling zegt niet iets over de precieze ouderdom. Daarvoor moeten methoden van absolute ouderdomsbepaling toegepast worden. Twee elkaar aanvullende methoden zijn de jaarringenmethode en de C14-methode. Het is gelukt om een tijdrekening te koppelen aan de jaarringen in hout, een tijdrekening, die teruggaat tot het einde van de laatste IJstijd. Bij de C14-methode gaat het om organisch materiaal, dat voor het afsterven uit de lucht radiokoolstof in de vorm van C14 opgenomen heeft. Deze C14-radiokoolstof zendt straling uit, die na het afsterven van het organisch materiaal geleidelijk minder wordt en na 5.568 jaar gehalveerd is. De C14-tijdschaal kan teruggaan tot zo'n 70.000 jaar geleden.

TJERK VERMANING EN DE NEANDERTHALERS

Amateurarcheoloog Tjerk Vermaning had zich in de jaren zestig van de vorige eeuw ten doel gesteld om aan te tonen dat ook in Noord-Nederland Neanderthalers rondgelopen hadden. Hij kwam met vondsten uit akkers in Hoogersmilde en Hijken. Daarmee had hij de geschiedenis vele tienduizenden jaren in de tijd teruggevoerd. Hij ontving grote waardering voor zijn baanbrekende vondsten, ook van beroepsarcheologen als T. Waterbolk van de Rijksuniversiteit Groningen.

FIGUUR 0.6 Omstreden vondsten van Tjerk Vermaning

Maar in Groningen ontstonden twijfels. Inmiddels is duidelijk geworden dat het merendeel van Vermanings vondsten vervalsingen zijn. Vanaf 2008, 21 jaar na het overlijden van Vermaning, werden in Noord-Drenthe de eerste vondsten uit de Neanderthaltijd gedaan, al snel gevolgd door meerdere sporen van onder andere een kampement. Vermaning kreeg gelijk, de Neanderthalers waren wel in Noord-Nederland geweest, maar dat heeft hij niet bewezen met zijn vervalsingen (zie bericht 1 op blz. 17).

Archeologie

Archeologie of oudheidkunde, zoals het lange tijd heette, gaat terug tot in de zeventiende eeuw. Uit die tijd bestaan enige beschrijvingen van archeologische objecten, zoals de hunebedden. In de negentiende eeuw wordt de aandacht serieuzer in de vorm van de eerste hoogleraar archeologie en de oprichting van provinciale genootschappen en musea. In de eerste helft van de twintigste eeuw is er sprake van een snelle ontwikkeling in de archeologie met onder meer het werk van bioloog-archeoloog Van Giffen. De nadruk ligt in die tijd op onderzoek van begraafplaatsen (grafheuvels, grafvelden en hunebedden) om zo informatie te verzamelen over mensen in vroeger tijd. Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog wordt in 1947 de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed) opgericht. Samen met instituten aan de universiteiten, met archeologiebedrijven en met amateurarcheologen wordt het bodemarchief bewaakt. De aandacht heeft zich verplaatst van de begraafplaatsen naar alle aspecten van het dagelijks leven: tegenwoordig worden alle aspecten van de samenleving onderzocht en zo mogelijk gereconstrueerd.

0.3 Geschiedenis: het werk van de historicus

Geschiedenis

Geschiedenis is datgene wat geschied is, ook wel het historisch proces genoemd. Het begrip 'historie' is van een andere orde. Het Griekse woord *historia* betekent 'onderzoek'. Soms komen we het woord in die betekenis nog tegen, bijvoorbeeld in 'natuurlijke historie'. Historie betekent dus eigenlijk het onderzoek naar het historisch proces. Maar in de loop van de tijd zijn de twee begrippen inhoudelijk naar elkaar toe gegroeid en inwisselbaar geworden. Als het gaat om kennis van het historisch proces – geschiedkennis – is het de historicus die deze kennis verzamelt en vormgeeft: het historisch proces als object en de historicus als subject. In schema ziet het er als volgt uit (zie figuur 0.7).

FIGUUR 0.7 Van gebeurtenis naar beeld: links het schema van Harmsen, rechts het schema van Bosch

Bron: Harmsen, blz. 13, en Bosch, blz. 5

Van iets wat in het verleden gebeurd is, zijn verschillende zaken overgebleven: de bronnen. Deze bronnen worden door de historicus verzameld en geordend. Aan die bronnen worden gegevens ontleend – de historische feiten – die samengebracht worden in een verhaal: een beeld. Dit beeld is – net als de reconstructie van de archeoloog – onvolmaakt ten gevolge van de kwantiteit van de bronnen (hoeveel is er bewaard gebleven?), van de kwaliteit van de bronnen (wat zeggen de bronnen?) en vanwege de persoon (en de werkwijze) van de historicus.

Behalve van materiële overblijfselen, waarmee de archeoloog zijn werk moet doen, maakt de historicus ook gebruik van schriftelijke documenten,

overleveringen (volksgebruiken, plaats- en persoonsnamen, zegswijzen en streekverhalen), audiovisueel materiaal en nog levende mensen, die geïnterviewd kunnen worden. Er zijn bronnen die bewust bewaard gebleven zijn en bronnen die onbewust, toevallig bewaard zijn.

Bronnen

Al naar gelang de relatie tussen de bronnen en de gebeurtenis worden de bronnen wel onderverdeeld in primaire bronnen en secundaire bronnen. Zo is het geschiedenisverhaal in de volgende hoofdstukken van dit boek gebaseerd op secundaire bronnen.

Lang niet alle bronnen zijn door de historicus direct te lezen. Zo hebben zich hulpwetenschappen ontwikkeld, waaronder trouwens ook de archeologie wel gerekend wordt. Andere hulpwetenschappen zijn onder meer de toponomie (studie van de plaatsnamen), de numismatiek (studie van munten en penningen), de epigrafie (studie van de inscripties) en de paleografie (studie van het oude schrift).

Voor historisch onderzoek is het belangrijk de aard van de bronnen kritisch te onderzoeken. Tot de bewust bewaarde bronnen behoren de bronnen van de overwinnaars. Van de verliezers is meestal alles verloren gegaan, denk maar eens aan de boekverbrandingen. Onderzoek is nodig omdat er mogelijk sprake is van vervalste bronnen, zoals de dagboeken van Hitler, die niet echt bleken te zijn. Op basis van de studie van de beschikbare bronnen – onder meer in de archieven – komt de historicus tot een verzameling van gegevens, de historische feiten.

Welke historische feiten zijn er uit de bronnen te halen? In het bewuste bronmateriaal overheersen eerst de dynastieke gegevens: de geschiedenis van het vorstenhuis in de vorm van een genealogie. In de loop van het historisch proces krijgt in de bewuste bronnen de natie (geschiedenis van het land en het volk) – samen met het militaire aspect – een belangrijke plaats naast de vorst. Wie iets wil weten over de leefomstandigheden van het volk in deze tijden, is aangewezen op onbewust bewaard gebleven bronnen. Historisch gezien komen de sociaaleconomische geschiedenis en de culturele geschiedenis pas veel later na de politieke geschiedenis in beeld.

Historische feiten

In de geschiedeniswetenschap bestaat de traditie dat de historicus de vindplaatsen (bronnen) van de vermelde historische feiten opgeeft, ofwel aan het eind van het hoofdstuk of het eind van het boek, ofwel onderaan de bladzijde. Zo verschenen er van het standaardwerk van L. de Jong over Nederland in de Tweede Wereldoorlog twee versies: één met voetnoten en één vrijwel zonder.

De historicus stelt het verhaal – het beeld – van het verleden samen op basis van de verzamelde historische feiten. Daarbij speelt de persoon van de historicus een grote rol, en dan vooral de mate waarin de historicus objectief is of kan zijn in de beeldvorming van het verleden. Die objectiviteit staat onder druk van enerzijds bewuste en anderzijds onbewuste factoren. Tot de bewuste factoren behoren de partijdigheid uit persoonlijke motieven (bijvoorbeeld de partijdige publicaties ter ere van het vorstenhuis, de kerk of een bepaalde partij) of de partijdigheid ten opzichte van opdrachtgevers, die zelf eerst bepalen welke historische feiten wel of niet een plaats in de publicatie krijgen.

Rol van de historicus

Tot de onbewuste factoren behoren maatschappelijke factoren ofwel de ideologische bevangenschap, waar ieder mens mee te maken heeft: het

DAGBOEKEN VAN HITLER

Grote consternatie ontstond in 1983 toen bekendgemaakt werd dat maar liefst zestig dagboeken ontdekt waren, geschreven door Adolf Hitler. Het handschrift van de dagboeken werd vergeleken met dat van Hitler en authentiek bevonden.

FIGUUR 0.8 Konrad Kurjau toont het blad *Stern* met de reportage.

Bekende figuren stonden achter de vondst, anderen twijfelden. Die laatsten kregen gelijk: het bleken vervalsingen te zijn, gemaakt door één man, Konrad Kurjau. Hij belandde voor deze vervalsing vier jaar in de cel (zie bericht 2 op blz. 17).

nationale en het Europacentrische denkkader of het denkkader van de eigen groep.

Beeld

In het uiteindelijke beeld dat ontstaat uit het werk van de historicus, speelt een groot aantal niet op historische feiten gebaseerde bouwstenen een rol. De ideeën bijvoorbeeld over de ontwikkeling van staten en culturen: een cyclisch proces van ondergaan en geboren worden of een rechtlijnig vooruitgaan? Of het idee dat er samenhang is in de geschiedenis van de hele aarde: bijvoorbeeld vanuit de christelijke opvatting over universaliteit, de christelijke religie als samenbindend element voor de hele wereld of vanuit Europa gedacht (de wereldgeschiedenis met Europa als centrum van alle ontwikkelingen).

Het historisch proces vertoont een voortdurende afwisseling van perioden van continuïteit en perioden van verandering. Er zijn allerlei verklaringen

voor deze afwisseling bedacht, die uiteindelijk van invloed zijn op het gecreëerde beeld: de rol van God, de rol van ideeën (zoals het vooruitgangsidee), de rol van grote mannen, de rol van biologisch bepaalde groepen als rassen en generaties en de rol van de sociaaleconomische structuur.

Literatuur, een selectie

- Akker, C. van den (2019). *Geschiedenis*. Elementaire Deeltjes nr. 66. Amsterdam: Athenaeum.
- Bahn, P. (2015). *Archeologie*. Elementaire Deeltjes nr. 21. Amsterdam: Athenaeum,
- Bazelmans, J. (2015). *Werk van eeuwen. Gesprekken met Tjalling Waterbolk*. Assen: Van Gorcum.
- Beker, Th. & Kooij, C. van der (2002). *Bewaard verleden. Cultureel erfgoed in het primair onderwijs en de lerarenopleiding basisonderwijs*. Enschede: SLO.
- Ginkel, E. van & Verhart, L. (2009). *Onder onze voeten. De archeologie van Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Harmsen, G. (1998). *Inleiding tot de geschiedenis*. Amsterdam: Sun.
- Sanden, W. van der & Schuring, A. (2018). *De zaak Vermaning. Over een markante amateurarcheoloog in Drenthe*. Zwolle: WBOOKS.

Websites:

<https://www.geschiedenisvandaag.nu/soortenbronnen>
<https://histobron.nl>

Ondersteuning via de website

Een uitgebreidere literatuurlijst en een selectie van museumcollecties bij dit hoofdstuk zijn te vinden op www.geschiedenisensamenleving.noordhoff.nl, evenals een samenvatting van dit hoofdstuk en een interactieve toetsenbank.

1

Tijd van Jagers en Boeren

(tot 3000 v. Chr. in het algemeen en voor de Lage Landen tot 50 v. Chr.)

- 1.1 Ooit is alles begonnen
- 1.2 Jagers-verzamelaars: Rendierjagers
- 1.3 De eerste boeren: Bandkeramiekers en Hunebedbouwers
- 1.4 **OPDRACHT:** Van toen naar nu
Literatuur, een selectie
Ondersteuning via de website

BERICHTEN UIT DE MEDIA**1 NEANDERTHALERS, jagers-verzamelaars**

Lange tijd zijn Neanderthalers afgeschilderd als stompzinnige gorilla-achtigen, die niet in staat waren tot geloof of symbolisch denken. Nieuwe vondsten van met rood pigment geschilderde strepen, handomtrekken en tekens in Spaanse grotten, o.m. gedateerd 64.000 jaar geleden, bewijzen het tegendeel. De schilderijen zijn in verschillende grotten aangetroffen en qua datering zijn ze uit verschillende tijden. Die dateringen gaan veel verder terug in de tijd dan de beroemde grottschilderingen in Frankrijk. De tot op heden gemaakte grens tussen Neanderthalers en de Homo sapiens blijkt niet langer houdbaar.

de Volkskrant, 22-02-2018

2 HUNEBEDBOUWERS, boeren

Naast hunebed D27 in Borger, het grootste hunebed van Nederland, ligt het Hunebedcentrum. Dit museum heeft eind 2018 – begin 2019 een extreme make-over ondergaan. Het resultaat is een expositie waarin je oog in oog staat met alle facetten van het leven van de Hunebedbouwers. Een algemene eerste indruk geeft een panoramawand die je als bezoeker in het leven in de prehistorie trekt. Via een replica van een hunebed krijg je een goed beeld van de buiten- en binnenkant van een hunebed. Beleven en doen staan centraal.

Dagblad van het Noorden, 17-01-2019

In de huidige samenleving oefenen mensen allerlei verschillende beroepen uit, zoals schilder, automonteur, leraar, archeoloog of rechter. Meestal hebben ze hun beroep zelf gekozen en er een opleiding voor gevolgd. Het beroep biedt mensen een inkomen, waarmee ze in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Dat is echter niet altijd zo geweest.

In de *Tijd van Jagers en Boeren* zijn de mensen jagers-verzamelaars of boeren. Dit wordt niet gezien als een beroep of een keuze. De jacht, het verzamelen van voedsel en het bedrijven van landbouw en veeteelt vormden een levenswijze, waarbij iedereen van jongs af aan betrokken was om in het levensonderhoud van een groep mensen te kunnen voorzien.

De *Tijd van Jagers en Boeren* – verreweg het langste tijdvak uit de geschiedenis – omvat de hele prehistorie van de Lage Landen tot aan de komst van de Romeinen naar de Lage Landen, omstreeks 50 v. Chr. Er bestaat in de prehistorie geen land dat Nederland heet. Voor de uithoek van Europa die nu Nederland heet, wordt voor die periode wel de naam Lage Landen gebezigd. Pas toen er echte staten gingen ontstaan, is die naam verdwenen.

In de Lage Landen leven in de *Tijd van Jagers en Boeren* eerst mensen die rondtrekken als jagers-verzamelaars. Daarna komen er boeren naar de Lage Landen. Deze groepen mensen hebben hun eigen manier om aan voedsel te komen en om te overleven, een eigen levenswijze: de jagers-verzamelaars hebben de nomadische levenswijze, de boeren de agrarische levenswijze. In dit hoofdstuk worden beide levenswijzen beschreven met ook aandacht voor de overgang van de ene naar de andere levenswijze, de Agrarische Revolutie.

Voor het primair onderwijs zijn uit de *Tijd van Jagers en Boeren* de belangrijkste onderwerpen:.

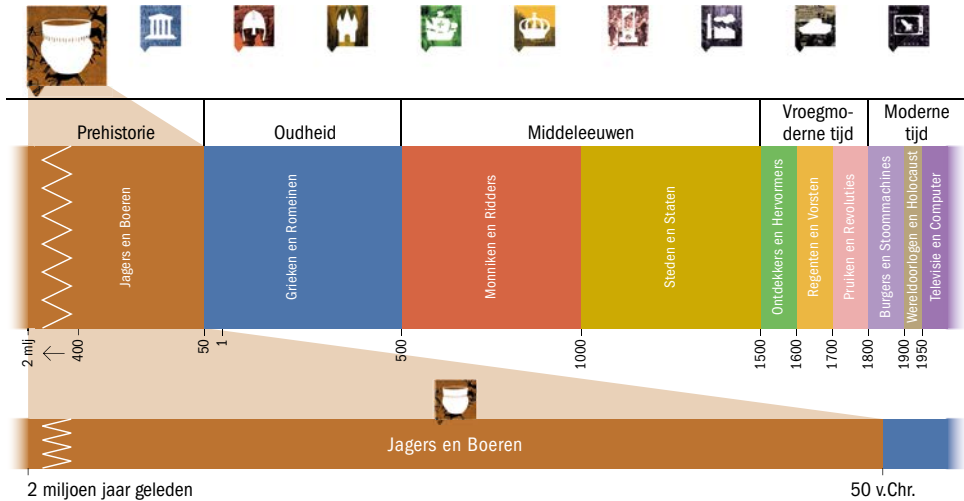

Kenmerkende aspecten

- De levenswijze van jagers en verzamelaars
- Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

Canonvensters

- Hunebedden. *Vroege landbouwers*

Nomadische samenleving (5300 v. Chr.) – Agrarische samenleving (50 v. Chr.)**Ontstaan**

5 miljard jaar geleden

Aarde ontstaat

65 miljoen jaar geleden

Dinosauriërs sterven uit

3 à 2 miljoen jaar geleden**Mens op aarde****Nomadische samenleving**

250.000 jaar geleden

Jagers-verzamelaars laten sporen na bij Maastricht

40.000 jaar geleden**Homo sapiens komt naar Europa**

35.000 jaar geleden

Neanderthalers sterven uit

8000 v. Chr.

Einde laatste IJstijd; Rendierjagers trekken weg

Agrarische samenleving**9000 v. Chr.****Oudste sporen van akkerbouw in het Nabije Oosten****7500 v. Chr.****Oudste sporen van veeteelt in het Nabije Oosten****5300–4900 v. Chr.****Bandkeramiekers, eerste landbouwers in de Lage Landen**

3400–2850 v. Chr.

Hunebedbouwers

2100 v. Chr.

Einde Steentijd (voor de Lage Landen)

2100–700 v. Chr.

Bronstijd (voor de Lage Landen)

700-50 v. Chr.

IJzertijd (voor de Lage Landen)

50 v. Chr.**Romeinen veroveren het noorden van Gallië**

50 v. Chr.: einde van de *Tijd van Jagers en Boeren* en van de **Prehistorie** en begin van de *Tijd van Grieken en Romeinen* en van de Oudheid

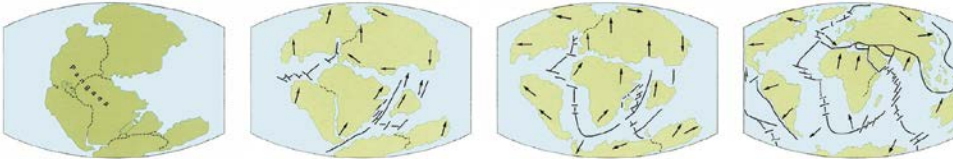
1.1 Ooit is alles begonnen

Ooit is de aarde ontstaan. Op die aarde ontwikkelt zich leven: de eerste planten, de eerste dieren en ten slotte ook de eerste mensen. Over dat ontstaan zijn verschillende theorieën ontwikkeld met daaraan gekoppelde dateringen. Door nieuwe ontdekkingen worden deze theorieën herhaaldelijk herzien en door nieuwe dateringsmethoden worden de getallen bijgesteld. In verschillende publicaties staan dan ook uiteenlopende dateringen voor de geschiedenis van de aarde, de planten, de dieren en de mensen.

Aarde

De aarde is zo'n vijf miljard jaar geleden als een hete gas- en stofwolk in het heelal ontstaan. Deze wolk is in elkaar gedrukt tot een harde kern. Na afkoeling is zo de aarde ontstaan, een van de planeten in het zonnestelsel. Het uiterlijk van de aarde is in de loop van de tijd veranderd. Op het binnenste van de aarde drijven aardkorstplaten, die per jaar enkele centimeters bewegen. Eerst was er één groot supercontinent, de pangaea (de hele aarde). In de loop van de tijd zijn delen daarvan uit elkaar geschoven en zijn de huidige continenten ontstaan. Aan de vorm van Zuid-Amerika is nog te zien dat het ooit heeft vastgezetten aan Afrika. Die loskoppeling is omstreeks 200 miljoen jaar geleden begonnen (zie figuur 1.1).

FIGUUR 1.1 Verschuiving van de continenten: 225 miljoen jaar geleden, 135 miljoen jaar geleden, 65 miljoen jaar geleden, nu

Planten en dieren

Het eerste leven op aarde is ontstaan in de zeeën. Algen zijn de eerste planten. Op het land is er dan nog geen enkel teken van leven: de aarde bestaat uit een volstrekt leeg rotslandschap. Vanaf 400 miljoen jaar geleden komt daar verandering in. Er ontstaat leven op het land: planten zonder bladeren, zoals varens en paardenstaarten.

Ook de eerste dieren leven in het water: onder meer kwallen die vanaf 400 miljoen jaar geleden gezelschap krijgen van de eerste vissen. Dan volgen de eerste amfibieën: dieren die eerst alleen in het water leven en zich vervolgens ontwikkelen tot landdieren, dankzij vier poten voor de voortbeweging en longen voor de opname van zuurstof. Van de amfibieën stammen de eerste reptielen af. Vanaf 220 miljoen jaar geleden behoren tot de dierenwereld onder meer kikkers, schildpadden, krokodillen, hagedissen en dinosauriërs. Ook zijn er zeereptielen als de Maashagedis met een lengte van vijftien meter, waarvan een skelet opgegraven is bij Maastricht.

Dinosauriërs

'Dinosaurus' betekent letterlijk 'verschrikkelijke hagedis' en is een verzamelnaam voor een groot aantal zeer uiteenlopende dieren. Lange tijd vormen zij de meest opvallende diergroep op aarde. Zij leven tussen 220 miljoen en 65 miljoen jaar geleden. Ze variëren in grootte: van de omvang van een kip tot een reuzenmonster als de langnek-dino, de diplodocus. Er zijn plantenetende

en vleesetende dino's. In de tijd van dinosauriërs drijven de continenten uit elkaar, wat wel als verklaring aangevoerd is voor de grote aantallen verschillende dinosoorten. Dankzij de vondsten van fossiele botten, eieren, keutels en pootafdrukken worden nog regelmatig nieuwe soorten ontdekt. Inmiddels zijn er al meer dan zeventienhonderd soorten bekend. Maar veel blijft nog onduidelijk. Vragen als welk geluid de dinosauriërs maakten, welke geur ze hadden en hoe oud ze werden, zijn niet te beantwoorden. Zij leefden immers ver voordat er mensen op aarde rondliepen (zie figuur 1.2).

FIGUUR 1.2 Een diplodocus en de mens: zij hebben elkaar nooit ontmoet.

Aan de tijd van de dinosauriërs komt omstreeks 65 miljoen jaar geleden abrupt een einde. De meest aannemelijke verklaring is een enorme meteorietinslag op aarde, die een grote stofwolk veroorzaakte. Onderzoekresultaten gepubliceerd in 2019 wijzen op deze verklaring. Een Nederlandse krant opende toen met de kop: *Bewijs: dino stierf door meteoriet*. Feit is dat krokodillen, schildpadden en hagedissen deze ramp wel overleefd hebben.

Al ten tijde van de dinosauriërs bestaan er kleine zoogdieren. Vanaf 65 miljoen jaar geleden ontwikkelen deze zich echter op grote schaal, zowel op het land als in het water: onder meer olifanten, neushoorns, ratten, apen, kamelen, konijnen, koeien, paarden, potvissen en zeerobben. En vanaf ongeveer 3 miljoen jaar geleden leven er mammoeten, wolharige neushoorns, reuzenherten, dolfinnen en ... de mens. In figuur 1.3 is deze ontwikkeling in beeld gebracht.

Zoogdieren

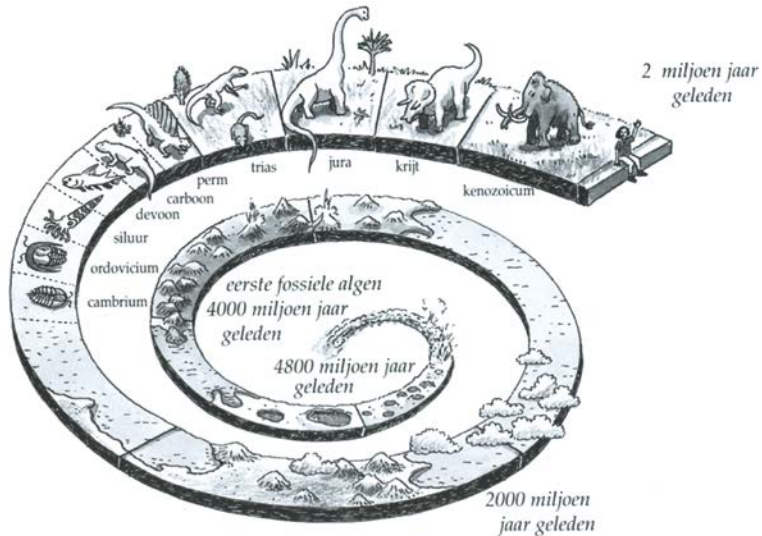
Iedere religie en iedere cultuur heeft een eigen verhaal over de schepping van de mens, het werk van de goden of van God. Op basis van de teksten in de Bijbel worden in de zeventiende eeuw de eerste mensen, Adam en Eva, door aartsbisschop Usher gedateerd op 4004 v. Chr., om precies te zijn op 23 oktober 4004 v. Chr. om 9 uur 's ochtends. Gelovigen die de Bijbel letterlijk als een historische bron hanteren, houden aan die datering vast. Vondsten met een oudere datering zijn in strijd met de Bijbel en volgens hen dus onmogelijk.

Mensen

Het ontstaan van de mens ligt veel verder terug in de tijd dan 4000 v. Chr. Over de menselijke stamboom bestaat nog veel onduidelijkheid. De wetenschap die zich hiermee bezighoudt, de paleoantropologie, staat nog in de kinderschoenen. De reconstructie van de stamboom van de mens vindt plaats aan de hand van fossielen van (delen van) het menselijk lichaam,

Stamboom van de mens

FIGUUR 1.3 De ontwikkeling van het leven op de aarde, gekoppeld aan de geologische tijdschaal

zoals schedels. Op basis van deze vondsten hebben paleoantropologen theorieën ontwikkeld, die voortdurend getoetst worden aan nieuwe vondsten en op basis daarvan verworpen of bijgesteld worden. Alle theorieën gaan uit van het ontstaan van de mens in Afrika, dankzij de oudste fossiele vondsten in Oost- en Zuid-Afrika.

Hominiden

Ooit moet er een aapachtige stamvader geweest zijn van de Mensachtigen (Hominiden). Tot de mensachtigen behoren de mensen, de chimpansee en de gorilla's. Het DNA van de chimpansee en van de mens is voor 99% gelijk aan elkaar. De afsplitsing in mensapen en mensen moet zo'n zeven à vijf miljoen jaar geleden plaatsgevonden hebben.

Mensapen worden opgevolgd door de Handige Mens (*Homo habilis*), die zelf al werktuigen maakt (omstreeks twee miljoen jaar geleden) en de Rechtopgaande Mens (*Homo erectus*), die al vuistbijlen hanteert en zich ook buiten Afrika verspreidt: de Neanderthalers.

Homo sapiens

In Afrika ontstaat tussen 200.000 en 100.000 jaar geleden de huidige mens, de Denkende Mens (*Homo sapiens*). Deze 'anatomisch moderne mens' onderscheidt zich van de vorige menssoorten door de herseninhoud en door de ontwikkeling van de handen. Vanuit Afrika verspreidt de Denkende Mens zich over de hele wereld. Zo'n 40.000 jaar geleden komt de *Homo sapiens* naar Europa.

De Denkende Mens is een goede jager en maakt prachtige werktuigen. Aangenomen wordt dat vanaf ongeveer 50.000 jaar geleden de Denkende Mens over taal beschikt om te praten. Vanaf diezelfde tijd is deze mens in staat kunst te maken, zowel beeldjes als kunst in de vorm van schilderijen op grotwanden.

1.2 Jagers-verzamelaars: Rendierjagers

Flora, fauna en de mens (jagers-verzamelaars) worden zo'n twee miljoen jaar lang door veranderingen in het klimaat beheerst. In deze tijd zijn er koude perioden (glacialen), de **IJstijden**, afgewisseld door warmere perioden (interglacialen). Zo'n IJstijdcyclus duurt ongeveer 100.000 jaar. Tijdens de glacialen daalt de temperatuur, breiden de ijskappen zich uit en daalt de zeespiegel. De boomgrens verplaatst zich in zuidelijke richting. Het landschap dat aan het ijs grenst, verandert in een steppetoendra. In warmere perioden verschuift de boomgrens weer in noordelijke richting. De verklaring voor deze afwisseling van koude en warmere perioden moet gezocht worden in een drietal astronomische factoren: schommelingen van de aardas, wisselingen in de baan van de aarde om de zon en verschillen in stralingsintensiteit van de zon.

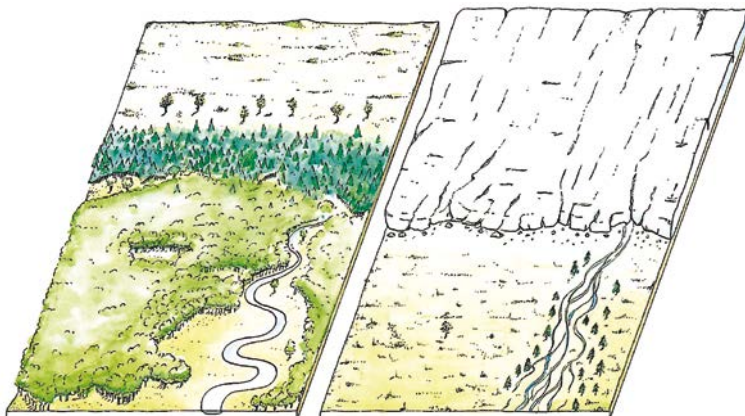
IJstijden

In de voorlaatste IJstijd bedekt omstreeks 150.000 jaar geleden het ijs Noord-Europa tot de lijn Düsseldorf - Nijmegen - Haarlem. Het ijs is verantwoordelijk voor de huidige niveauverschillen in de bodem van Nederland, zoals de stuwwallen aan de rand van de Veluwe en de Holterberg. Met het ijs worden ook grote hoeveelheden stenen aangevoerd, die afkomstig zijn uit het Scandinavische bergland.

Voorlaatste IJstijd

De **steppetoendra** gebieden, grenzend aan het ijs, bestaan uit grassen en kruiden met zo hier en daar dwergberken en jeneverbessen. Hier voelen de wolharige **mammoeten**, wolharige neushoorns, wisenten, rendieren en paarden zich thuis. Verder naar het zuiden gaat de steppetoendra achtereenvolgens over in berken-, naald- en ten slotte loofbossen (zie figuur 1.4). Daar is plaats voor onder meer bosolifanten, neushoorns, nijlpaarden, oerossen, edelherten en everzwijnen.

FIGUUR 1.4 Steppetoendra links. Hetzelfde landschap rechts na de komst van het ijs

Tijdens de laatste IJstijd reikt het ijs ongeveer 20.000 jaar geleden tot waar nu Hamburg ligt. De Noordzee is voor een belangrijk deel drooggevalen, het Noordzeeland. Dit is veroorzaakt door de daling van de zeespiegel met ongeveer 120 meter.

Laatste IJstijd

Omstreeks 10.000 jaar geleden stijgt de temperatuur opnieuw en begint het interglaciaal dat tot op de dag van vandaag voortduurt. De bossen en dieren verplaatsen zich opnieuw in noordelijke richting. Het **rendier** trekt mee met de ijsgrens naar het noorden van Scandinavië. Om nog onbekende redenen sterft de wolharige neushoorn uit. De wolharige mammoeten verdwijnen uit Europa en leven nog enige millennia in het Arctisch deel van Azië. In de bevroren bodem aldaar worden nog regelmatig overblijfselen van dit uitgestorven dier gevonden, soms zelfs complete exemplaren.

Bevolking Europa

De oudste sporen van menselijke activiteiten in Europa dateren van ongeveer 700.000 jaar geleden. Het gaat om sporen in Italië. Voor Noord-Europa gaan de oudste menselijke sporen terug tot 400.000 jaar geleden. In Noord-Europa is het een komen en gaan van mensen, gekoppeld aan de wisselingen van glacials en interglacials. Op het huidige Nederlandse grondgebied zijn sporen van kampementen gevonden in een grindgroeve bij Maastricht: de Belvédère-groeve. Het gaat om een oude Maasoever, waar in de loop van de tijd grind en löss zijn afgezet en botten van dieren en menselijke werktuigen zijn achtergelaten. De opgravingen hebben de wisselingen in de dierenpopulatie tijdens de glacials en interglacials duidelijk aangetoond. Er zijn in verschillende lagen zowel botresten van wolharige mammoeten en neushoorns gevonden als botresten van bosolifanten en nijlpaarden. Op een diepte van ongeveer tien meter zijn verschillende sporen van kampementen aangetroffen, een bewijs dat in die tijd regelmatig groepen mensen aan de Maasoever bivakkeren. De vondsten bestaan uit vuurstenen werktuigen – messen en schaven – en resten van het productieproces, de afslagen (zie figuur 1.5). Bij het skelet van een jonge steppeneushoorn is een vuurstenen mes gevonden, dat gebruikt moet zijn bij het slachten. Deze vondsten zijn gedateerd op 250.000 jaar geleden, een interglaciale periode. Steen zal lange tijd naast hout het belangrijkste materiaal voor de mens zijn, vandaar de naam Steentijd.

Steentijd

FIGUUR 1.5 Vuurstenen mes gevonden in de Belvédère-groeve bij Maastricht

In een grot in het Neanderthal bij Düsseldorf zijn in 1856 de fossiele resten van mensen gevonden, die de naam Neanderthaler gekregen hebben. Ze moeten geleefd hebben van ongeveer 250.000 jaar geleden tot omstreeks 35.000 jaar geleden. De Neanderthalers lijken goed aangepast aan het koude noordelijke klimaat (figuur 1.6). Hun woongebied strekt zich uit van Frankrijk tot in Eurazië (Israël). Neanderthalers zijn vooral grotbewoners. Lange tijd zijn de Neanderthalers gezien als de voorouders van de moderne mens.

Neanderthalers

FIGUUR 1.6 Reconstructie van een Neanderthaler

Recentelijk heeft DNA-onderzoek echter uitgewezen, dat er grote verschillen zijn tussen de Neanderthalers en de Homo sapiens. Maar ook is uit onderzoek gebleken dat ongeveer 2% van het DNA van moderne mensen rechtstreeks afkomstig is van Neanderthalers. Door nieuwe vondsten – waaronder ook schilderijen in grotten (zie figuur 1.7) – ontstaat de laatste jaren steeds meer informatie over de Neanderthalers.

De Neanderthalers blijken minder te verschillen van de moderne mens dan voorheen werd aangenomen (zie bericht 1 op blz. 30). In Nederland is tot op heden één Neanderthalerfossiel gevonden afkomstig uit opgespoten zand uit het Noordzeeland. Het gaat om stukje wenkbrauwboog. Deze eerste Neanderthaler is 'Krijn' gedoopt.

Over het verdwijnen van de Neanderthalers omstreeks 35.000 jaar geleden bestaan verschillende theorieën, maar nog steeds geen bewijzen. Een van die theorieën is dat de Neanderthalers voorbijgestreefd zijn door de nieuwkomers en zo uitgestorven zijn.

FIGUUR 1.7 Een Neanderthalertekening in een Spaanse grot

De geschiedenis van Europa vanaf 40.000 jaar geleden is de geschiedenis van de Homo sapiens. De komst van de Denkende Mens wordt geassocieerd met een aantal ingrijpende culturele veranderingen: een andere vuursteentechniek (afslagen in de vorm van lange, smalle spanen, de klingen, geschikt voor allerlei soorten werktuigen), nieuwe werktuigtypen als harpoenen en naalden en ook van andere materialen, zoals been, ivoor en gewei, sieraden (schelp en ivoor), graven voor de doden met grafgraven en kunst (beeldjes en grot- en rotsschilderkunst).

De oudste mensen zijn **jagers-verzamelaars** en leven als nomaden. De kenmerken van de **nomadische levenswijze** zijn:

- Het voedsel wordt verkregen door verzamelen, jagen en vissen.
- De mensen wonen in tijdelijke kampementen in de nabijheid van voedsel.
- De mensen volgen kudden dieren.
- De enige sporen die de mensen achterlaten, zijn sporen van hun kampementen.

Tot 10.000 jaar geleden is de nomadische leefwijze de enige op de hele wereld. In het begin van de eenentwintigste eeuw leeft nog niet een duidelijke procent van de wereldbevolking op deze manier. De nomadische leefwijze laat weinig sporen na: datgene wat de mensen in hun kampementen achterlaten, is lang niet altijd archeologisch vast te stellen. Op twee manieren is geprobeerd toch een invulling te geven aan aspecten van het leven van prehistorische jagers-verzamelaars. Enerzijds door observatie van chimpansees en bavianen, anderzijds door studie van hedendaagse nomadische samenlevingen. In beide gevallen zijn de uitkomsten niet direct vergelijkbaar: chimpansees en bavianen hebben een evolutie doorgemaakt en hedendaagse jagers-verzamelaars zijn op allerlei manieren beïnvloed door andere, latere samenlevingsvormen.

Groep/stam

De volgende gegevens zijn uit voornoemde studies naar voren gekomen. Jagers-verzamelaars opereren in groepen van ongeveer vijftig mensen. Die omvang heeft te maken met de mogelijkheden om te overleven, zowel bij de mensapen als bij de hedendaagse jagers-verzamelaars. Zo'n groep maakt deel uit van een groter geheel, een stam, die gemiddeld bestaat uit zo'n vijfhonderd leden. Er is sprake van splitsing van groepen die te groot worden en van fusie van groepen die te klein worden. Splitsing en fusie hangen samen met de aanwezigheid van voedsel. Aangenomen wordt dat de groepen van dezelfde stam met elkaar kunnen communiceren en elkaar ook met een zekere regelmaat treffen op gezamenlijke bijeenkomsten, onder meer voor uitwisseling van huwelijkspartners.

Verzamelen

De manier van het verzamelen van voedsel berust op een zekere planning. Er wordt niet in het wilde weg rondgetrokken. Dankzij het voortdurend rondtrekken op zoek naar voedsel bouwen de jagers-verzamelaars een grote hoeveelheid kennis van de natuur op. Tijdens hun tochten hebben ze weinig uitrusting bij zich, zodat ze ook weinig sporen achterlaten. Berekend is dat voor het verzamelen van voedsel op de toendra één mens de beschikking moet hebben over 200 km² en dat voor Zuid-Frankrijk en Spanje één mens voldoende heeft aan 20 km².

Voedsel

De volgorde in de naam 'jagers-verzamelaars' wil niet zeggen dat jagen belangrijker is voor de voedselvoorziening dan verzamelen. Via het verzamelen wordt het basisvoedselpakket verworven: bladeren, wortels, zaden, bessen, noten, insecten en andere kleine dieren, gemiddeld zo'n 70% van het totale voedsel. Voor Noord-Europa is de wisseling van de seizoenen van belang door

Nomadische levenswijze

onder meer de oogsttijd, het trekgedrag van de dieren en de noodzaak om een wintervoorraad aan te leggen. In Zuid-Europa is altijd wel voedsel voorhanden en is het leefpatroon gelijkmatiger en daardoor ook minder nomadisch.

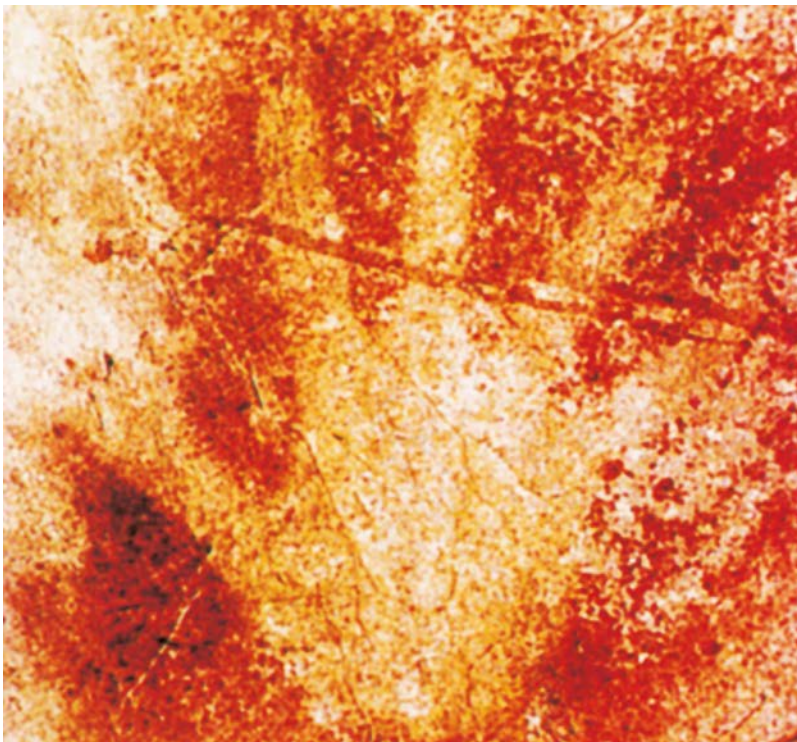
De nomadische leefwijze kenmerkt zich door de voortdurende strijd om te overleven. Het bemachtigen van het noodzakelijke voedsel en het daarmee samenhangende voortbestaan van de groep bepalen alle aspecten van het dagelijks leven.

Vanaf ongeveer 30.000 jaar geleden maakt de Homo sapiens afbeeldingen van de werkelijkheid. Die afbeeldingen zijn onder te verdelen in twee groepen: beeldjes (draagbare kunst) en schilderingen op grot- en rotswanden. De afbeeldingen hebben enerzijds te maken met de dagelijkse zorg voor voedsel en anderzijds met de zorg voor het voortbestaan van de groep in de toekomst (vruchtbaarheid). Tot de draagbare kunstvoorwerpen behoren beeldjes van ivoor, been of hertshoorn van dieren waarop gejaagd wordt, zoals de mammoet en het paard. Ook veel **schilderingen in grotten** beelden jachtdieren uit, soms voorzien van een speer. Zulke schilderingen zijn vooral in Zuid-Frankrijk (de Dordogne), Noord-Spanje en Indonesië aangetroffen. De beroemdste zijn die van het Franse Lascaux en het Spaanse Altamira. De schilderingen stammen uit de periode van 30.000 jaar tot 12.000 jaar geleden, met een bloeitijd vanaf 17.000 jaar geleden. Het merendeel van de afbeeldingen stelt dieren voor: onder meer paarden, mammoeten, bizons, wolharige neushoorns, herten, steenbokken, rendieren en oerossen. In enkele grotten bevinden zich naast de dieren afbeeldingen van mensenhanden (zie figuur 1.8).

Kunst

1

FIGUUR 1.8 Negatieve handafdruk van een grotschilder

De schilderijen zijn zo knap gemaakt, dat de ontdekkers ervan niet konden geloven dat het gaat om kunst uit de prehistorie. De schilderijen zijn aangebracht met kwast en blaaspijp. Verpulverd rotsgesteente – ijzeroxide (rood) en mangaanoxide (zwart), vermengd met dierlijke vetten – vormen de aardkleurige verfstoffen. De makers gebruiken holle stenen gevuld met vet als lampen.

Omstreeks 12.000 jaar geleden lopen bij een stijgende temperatuur in de Lage Landen waarschijnlijk nog wolharige mammoeten rond, maar dat zijn dan wel de laatste. Vanaf ongeveer 10.000 jaar geleden begint het ijs op grote schaal te smelten. Met de stijging van de temperatuur komen ook de mensen vanuit warmere streken in Europa terug naar de Lage Landen. Deze mensen worden **Rendierjagers** genoemd

Rendierjagers

Dagelijks leven

De naam 'Rendierjagers' is bedacht omdat het dagelijks leven van deze mensen volledig afgestemd is op het rendier. Het rendier is het hoofdvoedsel waarop gejaagd wordt. Rendieren leven in deze tijd in heel Noord-Europa (inclusief het 'Noordzeeland'). In de winter verblijven ze in zuidelijke streken, waar ook de jongen geboren worden. Daarna trekken ze in noordelijke richting naar de toendra's langs de ijsrand. In het najaar gaan ze weer zuidwaarts. Zo hebben de Rendierjagers geen vaste woonplaats: ze volgen de kudden in de winter en de zomer. Aangenomen wordt dat de Rendierjagers in tenten wonen, bestaande uit stokken met daarover heen rendierhuiden, die vastgezet zijn met stenen en botten.

Rendierjagers gebruiken alles van het rendier, zoals blijkt uit figuur 1.9: de huiden voor kleding en tenten en de geweien, botten en darmen voor gereedschap. Het rendiervlees is het belangrijkste voedsel van de rendierjagers, aangevuld met klein wild, vissen en wilde vruchten. Ook de maaginhoud van de rendieren – verteerd toendragras – staat vermoedelijk op het menu van de Rendierjagers.

De Rendierjagers beschikken over vuurstenen werktuigen: schrabbers en stekers om de huiden te bewerken. Voor de jacht hanteren ze geen vuistbijlen meer, maar harpoenen (werpsperen), pijl en boog en bijlen, gemaakt van geweien. Het dagelijks leven wordt bepaald door het volgen van de rendierkudden: het opbreken van het kamp, het verzamelen van voedsel (jagen, vissen, verzamelen) en het uitkiezen van een geschikte plaats voor het opbouwen van een nieuw kamp (zie figuur 1.10).

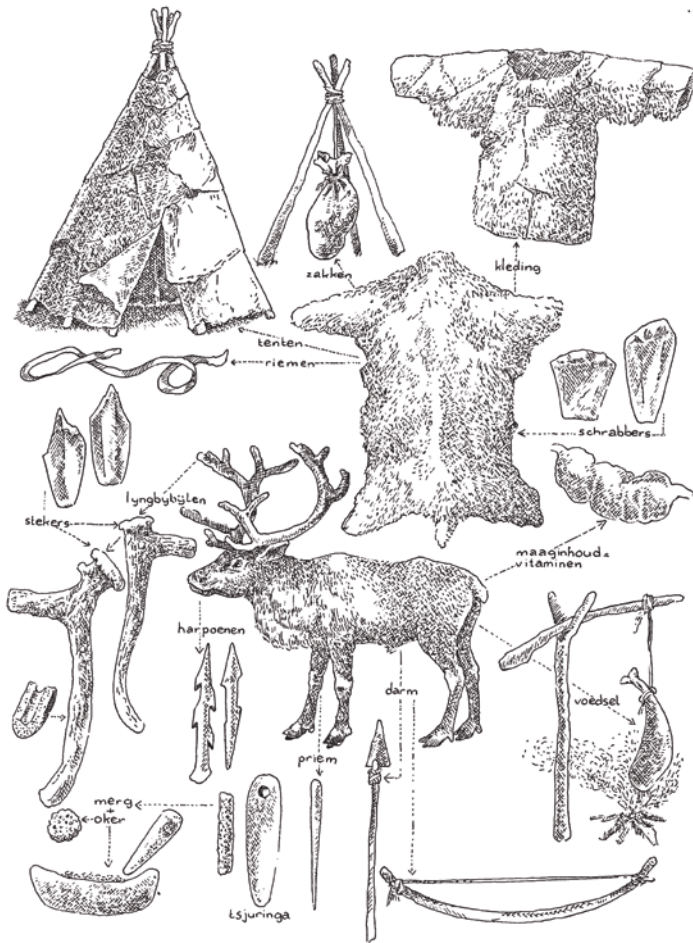
Einde Rendierjagerstijd

Wanneer omstreeks 8000 v. Chr. de temperatuur stijgt, trekken de rendierkudden met de terugtrekkende ijsrand naar het noorden. De toendra verdwijnt en in het huidige Nederland komt weer plaats voor bomen. Het wordt het woongebied van jagers-verzamelaars die leven van jagen op wild, vissen en verzamelen.

Sporen

De belangrijkste sporen die de Rendierjagers nagelaten hebben, zijn de sporen van hun kampementen die meestal in de buurt van water liggen: een vuurplaats omgeven met vuurstenen werktuigen en afslagen. In het huidige Nederland zijn kampementssporen gevonden in Friesland, Drenthe en Brabant. Bij Mierlo in Brabant is een platte steen gevonden met de

FIGUUR 1.9 Alles van het rendier wordt gebruikt

FIGUUR 1.10 Rendierjagers in de buurt van hun kamp op jacht

afbeelding van een danseres: de 'Venus van Mierlo' (zie figuur 1.11), nu in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

FIGUUR 1.11 De Venus van Mierlo

Door de stijgende temperaturen smelt er steeds meer ijs en stijgt de zeespiegel, uiteindelijk met meer dan honderd meter. Daardoor loopt tussen 7600 en 6000 v. Chr. het 'Noordzeeland' onder water. Geleidelijk ontstaat zo de kustlijn van het huidige Nederland: strandwallen met forse zeeinhammen en achter die strandwallen wadden, kwelders en veen. In het landschap rukt eerst de berk op, gevolgd door de den. Vanaf ongeveer 6000 v. Chr. volgen loofbossen: eiken, linden, iepen, essen en elzen. Ook de hazelaar is enige tijd prominent aanwezig. In de bossen leven elanden, oerrunderen, wilde paarden, everzwijnen, herten en bruine beren.

Landschap

In dit landschap trekken jagers-verzamelaars rond, niet langer achter de kudden aan, maar in hun eigen jachtgebied. Gekoppeld aan de seizoenen trekken ze langs een aantal kampen. Sporen van deze jagers-verzamelaars zijn dan ook kampementssporen, onder meer opgegraven bij het Bergumermeer, Swifterbant en Bergschenhoek. Uit deze tijd stamt het oudste, vrijwel volledige skelet dat in Nederland is opgegraven: Trijntje uit 7000 v. Chr. (zie figuur 0.4).

Jagers-verzamelaars in de Lage Landen

Een bijzondere vondst is de kano, die in Drenthe bij toeval ontdekt is bij de aanleg van een weg. Op basis van de vindplaats staat deze kano bekend als de Kano van Pesse (zie figuur 1.12).

Het gaat om een boomstamkano van dennenhout, ongeveer drie meter lang en bijna 45 cm breed. De ouderdom is bepaald op ongeveer 7600 v. Chr. Daarmee behoort deze kano, die zich nu in het Drents Museum in Assen bevindt, tot de oudst bekende schepen.

Aangenomen wordt dat vanaf 1500 v. Chr. het jagen-verzamelen als zelfstandige levenswijze in de Lage Landen geen rol van betekenis meer speelt.

FIGUUR 1.12 De Kano van Pesse uit ongeveer 7600 v. Chr.

1.3 De eerste boeren: Bandkeramiekers en Hunebedbouwers

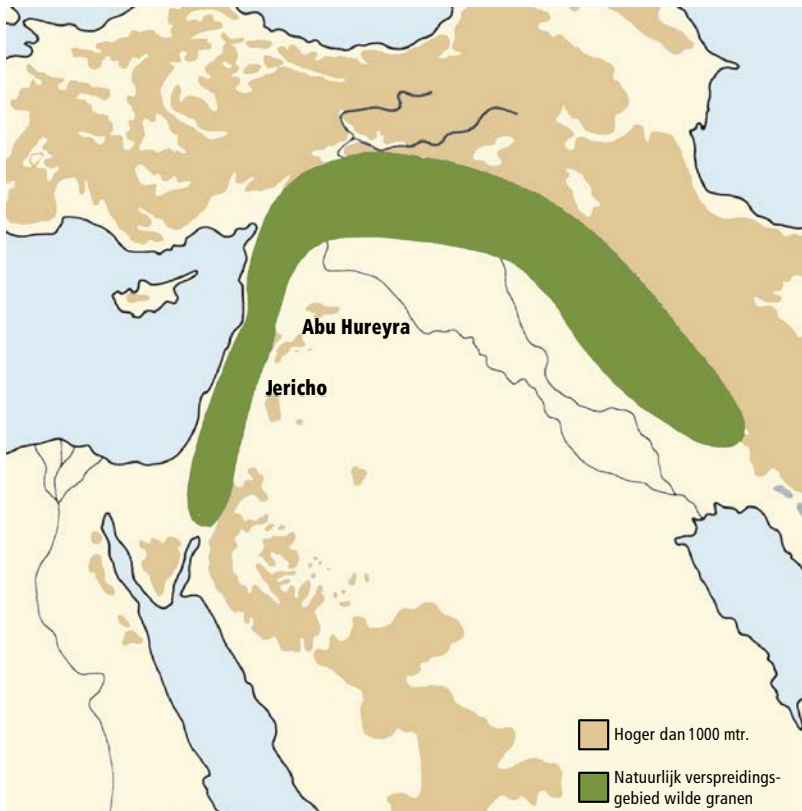
Een ontwikkeling met verstrekkende gevolgen voor de mensheid is de overgang van jagen en verzamelen naar **landbouw**. Jagers-verzamelaars gaan hun eigen voedsel produceren en zo ontstaat de landbouw: eerst de akkerbouw door de verbouw van granen, daarna de **veeteelt** door het temmen van vee. Deze ontwikkeling wordt wel de **Agrarische Revolutie** genoemd. Een andere benaming is de Neolithische Revolutie, omdat deze revolutie de start is van de Jonge Steentijd, het Neolithicum.

1.3.1 Jagers-verzamelaars worden boeren

De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw is een proces dat zich over verschillende millennia uitstrekt en dat vrijwel tegelijkertijd plaatsvindt op verschillende plaatsen in de wereld. De oudste sporen van akkerbouw stammen uit ongeveer 9000 v. Chr., die van veeteelt uit ongeveer 7500 v. Chr. De voorwaarden voor het overgangsproces zijn aanwezig in het Nabije Oosten, in het gebied dat wel de Vruchtbare Halve Maan genoemd wordt: het gebied dat zich uitstrekt van de Perzische Golf via de noordpunt van Syrië tot aan de grens met Egypte (zie figuur 1.13). In de heuvels en de aangrenzende graslanden in dit gebied groeien wilde granen, onder meer gerst en de tarwesoorten emmer en eenkoorn. Ook komen in deze gebieden in het wild runderen, schapen, geiten en varkens voor.

De aanwezigheid op grote schaal van granen en dieren maakt het mogelijk dat jagers-verzamelaars minder nomadisch gaan leven. Een belangrijke factor in het ontwikkelingsproces is het ontstaan van (semi)permanente nederzettingen. Dankzij de voedselproductie via de landbouw wordt het mogelijk dat mensen zich gaan specialiseren en dat de samenleving op een geheel andere wijze georganiseerd wordt.

FIGUUR 1.13 De vruchtbare halve maan, het gebied waar wilde granen groeien**Verbreiding**

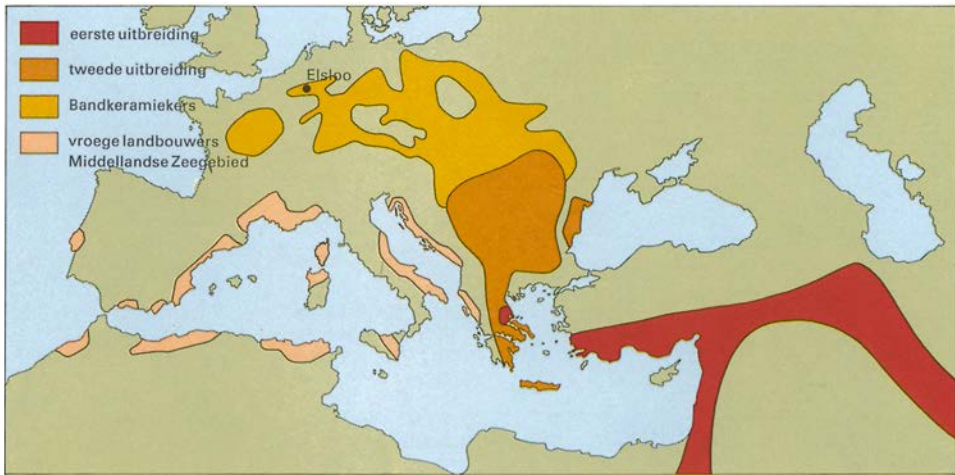
Vanuit het Nabije Oosten verbreidt de landbouw zich in westelijke richting, ofwel door migratie van volkeren ofwel door overname van de technieken. Via Turkije (ongeveer 6500 v. Chr.) naar Griekenland (ongeveer 6000 v. Chr.) en verder via de kusten van de Middellandse Zee naar Noord-Afrika en Zuid-Europa en vanuit Griekenland noordwaarts naar Midden-Europa (zie figuur 1.14). In al deze gebieden ontbreken de wilde granen, zodat het graan voor de akkerbouw geïmporteerd moet worden.

1.3.2 Bandkeramiekers

In Midden-Europa ontstaat een cultuur van landbouwers, die genoemd is naar hun aardewerk: de Bandkeramische cultuur. Vanuit Midden-Europa verplaatst deze cultuur zich in een periode van honderd tot honderdvijftig jaar over een afstand van ongeveer duizend kilometer in (noord)westelijke richting. Omstreeks 5300 v. Chr. vestigen **Bandkeramiekers** zich in het huidige Zuid-Limburg. De nederzettingen worden om tot op heden onverklaarbare redenen omstreeks 4900 v. Chr. verlaten.

Bandkeramiekers**Lössplateau
Zuid-Limburg**

Deze eerste boeren trekken naar een lössplateau tussen de Maas en de Geleenbeek, een gebied van 50 km², waar nu de plaatsen Sittard, Elsloo, Stein en Beek liggen. Het klimaat aldaar is iets warmer en vochtiger dan nu; de zomers zijn langer en warmer, de winters minder koud, maar natter.

FIGUUR 1.14 De verbreiding van de landbouw in Europa

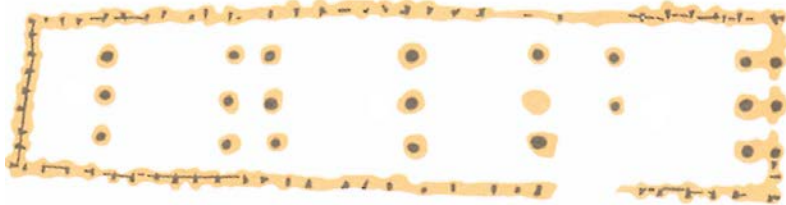
Het plateau bestaat uit een flinke laag löss, waarop dichte bossen – vooral linde, maar ook wel eik en iep met aan de randen hazelaar en sleedoorn – groeien. Het plateau is omgeven door beek- en rivierdalen met een meer afwisselend bos: els, eik, es, esdoorn en iep. De eerste boeren vestigen zich op de grens van het plateau met de dalen. Zij stichten hun dorpen met daarbij de akkers op het plateau en halen water uit de dalen (zie figuur 1.15). In totaal zijn er in Nederland op 28 plaatsen woonsporen van deze eerste boeren gevonden.

FIGUUR 1.15 Reconstructie van het Bandkeramische dorp Elsloo

Huizen

De Bandkeramiekers bouwen lange, rechthoekige huizen, waarvan de plattegronden teruggevonden zijn dankzij de verkleuringen in de grond (zie figuur 1.16). De lengte varieert tussen de twintig en de dertig meter; de breedte tussen vijf en zeven meter. Bij de start omvat een nederzetting ongeveer vijf boerderijen, later uitgroeïend tot vijftien à twintig.

FIGUUR 1.16 Huisplattegrond, opgraving Stein

Agrarische levenswijze

De agrarische levenswijze is door de Bandkeramiekers naar het huidige Nederland gebracht. Ruim vier eeuwen lang wordt op vrijwel dezelfde wijze landbouw bedreven. Van groot belang is de grondsoort löss, vruchtbaar en ge makkelijk te bewerken. In de nabijheid van de boerderijen worden delen van het bos omgehakt om plaats te maken voor (tijdelijke) akkers. Hier verbouwen de Bandkeramiekers graansoorten als emmer en eenkoorn, erwten en linzen. Hun voedsel is voor gemiddeld 65% plantaardig. Het vee – vooral runderen, maar ook varkens, schapen en geiten – graast zomers een eind buiten de dorpen. In andere seizoenen loopt het vee op de akkers of in de bossen. Het vee is vooral bedoeld voor de vleesproductie. Maar de Bandkeramiekers jagen en verzamelen ook nog. Dat bewijzen de botten en de stuifmeelkorrels die gevonden zijn in de afvalkuilen naast de boerderijen.

SEIZOENARBEID VAN DE BANDKERAMIEKERS

Voorjaar: Het vee leeft van het onkruid op de akkers. Daarna worden de akkers klaargemaakt voor het zaaigoed. Er moet voortdurend gewied worden. Nadat de kalfjes en de lammeren geboren zijn, gaat het vee naar het zomerweidegebied.

Zomer: Wilde vruchten en groenten worden verzameld. Aan het einde van de zomer wordt het graan geoogst.

Herfst: Het vee komt terug naar het dorp, nu levend van de akkers en het bos (boombladeren). Het is de tijd voor het bouwen van nieuwe huizen. Brandhout en noten worden verzameld en de wintervoedselvoorraad wordt opgeslagen.

Winter: Er wordt gejaagd en houtgehakt, de gebruiksvoorwerpen worden hersteld of vernieuwd en er is tijd voor werkzaamheden in en om het huis.

Gebruiksvoorwerpen

Voor het omhakken van de bomen worden dissels gebruikt, voor de bewerking van de akkers graafstokken en hakken, voor de oogst vuurstenen sikkels (soms zijn de mesjes geplaatst in een onderkaak van een rund of een deel van een gewei) (zie figuur 1.17) en voor het malen van het graan maalstenen. Men jaagt met pijlen met driehoekige pijlspitsen.

FIGUUR 1.17 Drie dissels, drie vuurstenen messen en een gereconstrueerde sikkel van hertengewei met messen

De meeste grondstoffen vinden de Bandkeramiekers in de directe omgeving: hout en leem. Vuursteen komt uit de hellingen in de buurt van het huidige Rijckholt. Daar wordt later – omstreeks 3800 v. Chr. – in een vuursteenmijn voor het eerst vuursteen gewonnen.

De belangrijkste cultuuruiting van de Bandkeramiekers vormen hun bolvormige potten met versieringen in de vorm van banden (zie figuur 1.18).

Cultuur

FIGUUR 1.18 Bandkeramische potten uit het grafveld van Elsloo

Het oudst gevonden grafveld in het huidige Nederland is het Bandkeramische grafveld, dat is opgegraven bij Elsloo. Dit grafveld wijst op nadenken over het leven na de dood. Er zijn zowel bijgezette doden als gecremeerde doden aangetroffen. De graven bevatten **grafgiften** in de vorm van potten voor voedsel, botten en gebruiksvoorwerpen. Deze giften wijzen op het idee van een reis naar een **leven na de dood**.

1.3.3 Hunebedbouwers

De jagers-verzamelaars in het westen van het huidige Nederland worden naar vindplaatsen van hun nederzettingen genoemd: zo'n 4000 v. Chr. de Swifterbant-mensen en zo'n 3000 v. Chr. de Vlaardingen-mensen. Opgravingen hebben uitgewezen dat deze jagers-verzamelaars steeds langer in hun basiskampen verblijven en dat zij ook vee houden en al beschikken over kleine akkertjes.

De eerste echte agrarische samenleving ten noorden van de grote rivieren is die van de **Hunebedbouwers** met als kerngebied de huidige provincie Drenthe (3400 tot 2850 v. Chr.). Zij zijn genoemd naar de oudste monumenten, waarover Nederland beschikt: de **hunebedden** (figuur 1.19).

Hunebedbouwers

FIGUUR 1.19
Canon van
Nederland: hunebedden

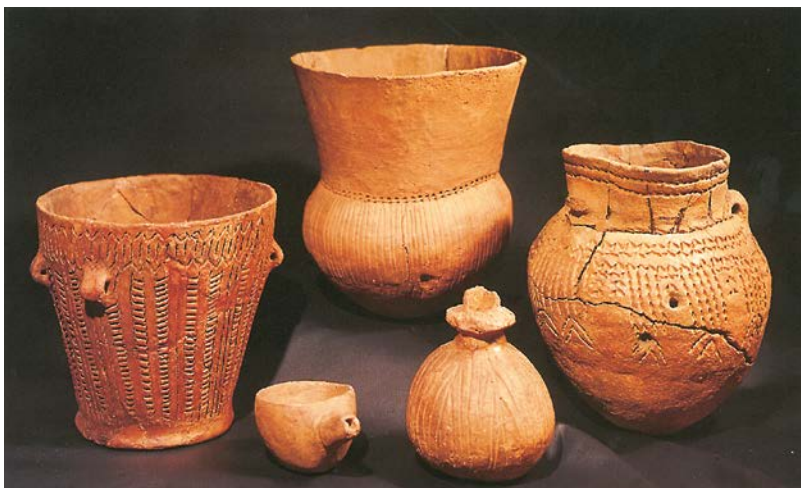
Het woord 'hunebed' komt voor het eerst voor in de zeventiende eeuw. Er wordt dan ook wel gesproken van steenhopen of steenbergen (nu nog de naam van een dorp met een hunebed in de gemeente Noordenveld). 'Hunen' slaat mogelijk op 'huijnen' of reuzen, die eerst voor de bouwers zijn aangezien. Een andere schrijfwijze is 'hunnebed', verwijzend naar de hypothese dat de Hunnen de bouwers zijn.

Trechterbeker-cultuur

Een andere naam voor de cultuur van de Hunebedbouwers is **Trechterbeker-cultuur**. Deze naam verwijst naar een kenmerkende vorm van een veelvuldig voorkomende pot: de trechterbeker (zie figuur 1.20).

De cultuur van de Hunebedbouwers heeft een groot verspreidingsgebied: Zuid-Scandinavië, Polen, Noord-Duitsland en Noord-Nederland. De cultuur is

FIGUUR 1.20 Aardewerk van de Trechterbeker-cultuur

vermoedelijk geïntroduceerd vanuit Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland en heeft zich lokaal verder ontwikkeld. De hunebedden zijn gebouwd in de periode 3400 v. Chr. tot 3200 v. Chr. Daarna zijn ze nog geruime tijd – zeker wel tot 2000 v. Chr. – als grafkamers in gebruik. Omstreeks 2850 v. Chr. verdwijnt binnen de cultuur een groot aantal oude tradities, waaronder de trechterbeker-vorm. Vanaf dat moment wordt de cultuur de Standvoetbeker-cultuur genoemd.

De Hunebedbouwers wonen op de zandgronden van het Drents plateau. De bodem is gevormd tijdens de voorlaatste IJstijd toen het noordelijk deel van het huidige Nederland bedekt was met ijs. Uit deze tijd stamt de vorming van de Hondsrug en de loop van de rivieren en beken. Als herinneringen aan deze tijd is Drenthe bezaaid met door het ijs uit Scandinavië aangevoerde stenen, de zwerfkeien. Het klimaat is nog steeds iets warmer dan nu. De zandgronden zijn begroeid met een open bos, vooral bestaand uit eik en beuk, maar er groeien ook hazelaars, lijsterbes, iep, linde en els. Rondom de zandgronden bevinden zich veenmoerassen. De belangrijkste overblijfselen van de Hunebedbouwers zijn de hunebedden. In de Drentse zandgrond zijn weinig sporen van de Hunebedbouwers bewaard gebleven. De meeste vondsten komen uit de hunebedden en uit het veengebied.

Drents plateau

Er zijn verschillende locaties van nederzettingen van Hunebedbouwers in Drenthe bekend. Er wordt uitgegaan van kleine nederzettingen van drie huizen met zo'n twintig bewoners. Maar de woningen van de Hunebedbouwers hebben – anders dan bij de Bandkeramiekers – geen sporen achtergelaten in de Drentse zandgronden. Gegevens over de woningen zijn afkomstig van opgravingen in Duitsland, waar onder meer bij Flögeln een duidelijke huisplattegrond gevonden is (lengte 12,75 meter, breedte 4,85 meter). Op grond van deze plattegrond is een reconstructie gemaakt (zie figuur 1.21).

Huizen

FIGUUR 1.21 Reconstructie van een huis uit de tijd van de Hunebedbouwers (Hunebedcentrum Borger)

Agrarische levenswijze

Hunebedbouwers leggen rond hun huizen akkers aan, die 'veroverd' worden op het bos. Bomen worden omgehakt met een geslepen stenen bijl. De bodem wordt in brand gestoken zodat een vruchtbare aslaag ontstaat. Naast de graafstok kennen de Hunebedbouwers ook een soort ploeg: het eergetouw (zie figuur 1.22), dat de grond losmaakt, waarna er gezaaid kan worden.

FIGUUR 1.22 Eergetouw

Als de bodem uitgeput is, worden nieuwe akkers aangelegd. De Hunebedbouwers verbouwen vooral emmer en gerst, maar ook eenkornoorn, vlas (voor de olie uit de zaden) en peulvruchten. Daarnaast houden ze runderen, schapen en geiten. Deze dieren leveren vlees en als bijproducten huiden, botten, pezen en hoorns. Het belang van het rund blijkt uit het feit dat in het veen geofferde hoorns gevonden zijn. Ossen worden gebruikt voor het trekken van het eergetouw en vermoedelijk ook van wagens. Het vee zoekt voedsel op de braakliggende akkers – en zorgt zo voor bemesting – en langs de bosranden (bladeren).

De vele trapeziumvormige pijlpunten die gevonden zijn, bewijzen dat er nog steeds gejaagd wordt. Ook vissen en verzamelen gebeurt nog steeds, maar duidelijk is dat de akkerbouw het meeste voedsel oplevert.

Op de wandplaat van Jouke Nijman, gemaakt voor het geschiedenisonderwijs, is een nederzetting van de Hunebedbouwers gereconstrueerd (zie figuur 1.23).

FIGUUR 1.23 Reconstructie van een nederzetting van de Hunebedbouwers (J. Nijman, geschiedeniswandplaat)

VOEDSEL VAN DE HUNEBEDBOUWERS

Zetmeel: meelkoeken en graanpap

Vitaminen: wild fruit (appels, frambozen, bramen) en hazelnoten

Eiwitten: vlees van vee, wild en gevogelte, melkproducten

Vetten: runder- en varkensvet

Veel gebruiksvoorwerpen zijn van vuursteen. Het gaat om importvuursteen uit Denemarken en Helgoland en om vuursteen dat na de IJstijden in Drenthe achtergebleven is. Van vuursteen worden onder meer bijlen, mesjes (voor de sikkels om het graan te oogsten), schrabbers en pijlpunten gemaakt.

De bodemvondsten wijzen op handelscontacten met Scandinavië, Helgoland, Noord-Duitsland, Bohemen en de noordelijke Franse kust: vuurstenen bijlen, barnsteen, koperen sieraden, gitkralen en donkerrode vuursteenknollen. In het veen zijn wegen van boomstammetjes gevonden en ook een houten wiel. De veenwegen overbruggen het veenmoeras tussen de zandgronden.

De Hunebedbouwers maken fraai versierd **aardewerk** in verschillende vormen (zie figuur 1.20). Zij beschikken niet over een draaischijf. De potten worden opgebouwd uit rolletjes klei. Naast trechterbekers zijn er emmers, kommen, schalen, kruiken, kraaghalsflesjes en lepels met een holle steel. Dit aardewerk kregen de doden in de hunebedden mee, gevuld met voedsel. In het hunebed van Havelte zijn 660 bekers en schalen gevonden, in het hunebed van Drouwen zo'n 400 en in een hunebed in het Duitse Emmeln maar liefst 1.200! Deze zijn gevonden te midden van andere graf-giften als bijlen en pijlpunten.

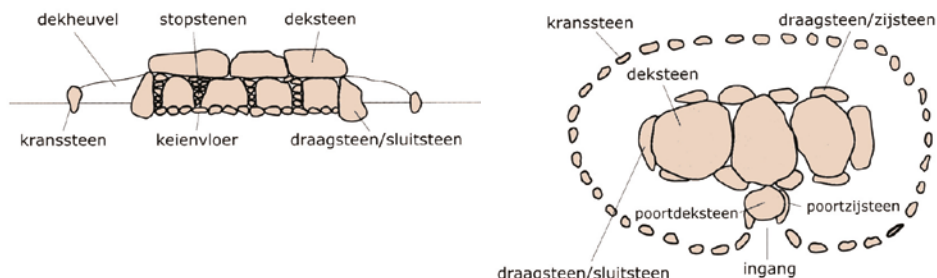
Naast het aardewerk – en dan vooral de trechterbeker – zijn de hunebedden zelf de belangrijkste cultuuruiting. Van grote zwerfstenen wordt een plattegrond van draagstenen – met een gladde binnenkant – opgebouwd, waar overheen de dekstenen komen. In het hunebed wordt een keienvloer gelegd. De oriëntering van het hunebed is veelal oost-west, met een ingang aan de zuidkant. Het hunebed is afgedekt met een dekheuvel, waarbij vermoedelijk de bovenkant van de dekstenen nog net zichtbaar blijft. Aan de voet van de dekheuvel staan kranstenen (zie figuur 1.24). In het hunebed, dat afgesloten kan worden met een steen of een deur, worden de doden met hun geschenken bijgezet.

Gebruiks-
voorwerpen

Handel

Cultuur

FIGUUR 1.24 Zij- en bovenaanzicht van een hunebed

Het hunebed wordt tegenwoordig niet meer gezien als het graf voor de hele dorpsgemeenschap. Geschat wordt dat wel de helft van de doden begraven is buiten de hunebedden. Maar wie zijn er dan wel in de hunebedden begraven? Gaat het om een exclusieve groep Hunebedbouwers, om 'opperhoofden'? Een sluitend antwoord op deze vraag is nog niet gevonden. Hunebedden zijn vermoedelijk meer dan alleen maar grafkamers: het zijn rituele centra, waar contact onderhouden wordt met de voorouders. Ook worden ze wel beschouwd als merktekens voor een territorium.

Al deze aspecten van het dagelijks leven van de Hunebedbouwers zijn in beeld gebracht in het museum het Hunebedcentrum in Borger (zie figuur 1.25).

De expositie in dat museum is begin 2019 heropend na een grondige vernieuwing en toont de hedendaagse kennis en inzichten over de Trechterbekercultuur in Nederland (zie bericht 2 op blz. 30).

FIGUUR 1.25 Dagelijks leven van de Hunebedbouwers (Hunebedcentrum Borger)

Hunebedden vormen een onderdeel van de megalithische (grotestenen) cultuur, die zich vanaf 4600 v. Chr. in het westen van Europa manifesteert in Spanje, Portugal, Ierland, Groot-Brittannië, Noordwest-Frankrijk en het Nederlands-Duits hunebeddengebied. Tot deze cultuur horen onder meer de zonetempel Stonehenge in Engeland, de rijen stenen in het Franse Carnac en de vele dolmens (steengraven). Lange tijd is gedacht dat deze bouwwerken van de megalithische cultuur naar het voorbeeld van de piramiden in Egypte gebouwd zijn, maar meer nauwkeurige dateringen hebben uitgewezen dat de megalithische cultuur ouder is dan de Egyptische piramiden.

In het huidige Nederland zijn er nog 54 hunebedden: 52 in Drenthe en 2 in Groningen. Vrijwel alle zijn eigendom van het rijk of van de provincie Drenthe. Er zijn er veel meer geweest, maar in de loop van de tijd zijn de stenen van hunebedden gebruikt voor versterking van de zeedijken en voor de aanleg van wegen. De Drentse hunebedden zijn vanaf 1734 door een resolutie van de Drentse Staten beschermd, maar bij voortduring wordt het oudste cultureel erfgoed van Nederland bedreigd door klimpartijen op de stenen of door vuurtjes, die onder de stenen gestookt worden.

Een intrigerend aspect van de cultuur van de Hunebedbouwers zijn de offers die teruggevonden zijn in het veen (de poort naar een andere wereld?): bijlen (zowel halffabricaten als eindproducten), potten met voedsel en botten van dieren en zelfs van mensen.

1.3.4 Latere bewoners van de Lage Landen tot de komst van de Romeinen

Na de Bandkeramiekers en Hunebedbouwers wonen in de Lage Landen mensen die eveneens op grond van specifieke bodemvondsten een naam krijgen of genoemd worden naar een vindplaats. Ongeveer in dezelfde tijd als de Hunebedbouwers leven in de kuststrook van 3000 tot 2700 v. Chr. mensen van de Vlaardingen-cultuur. Het zijn landbouwers, die ook jagen en vissen. Zij wonen in rechthoekige houten huizen op strandwallen. Hun cultuur is genoemd naar de belangrijkste vindplaats van een nederzetting: het huidige Vlaardingen. Maar ook op andere plaatsen langs de kust zijn bewoningssporen van deze cultuur gevonden.

Nieuwe bewoners komen omstreeks 3000 v. Chr. uit Oost-Europa naar de Lage Landen. Zij hebben de naam Strijdhamer- of Standvoetbeker-volk gekregen. Het zijn vooral veeboeren, die zich vestigen in Noord- en Midden-Nederland. Ongeveer 2300 v. Chr. begint de bloeitijd van een ander bevolk: de Klokbeker-mensen, die vooral in Midden- en West-Nederland wonen.

Nieuwe ontwikkelingen zijn het gebruik van massief eikenhouten wagenwielen en de import van koperen voorwerpen uit Centraal-Europa.

Van koper wordt overgeschakeld op brons, bestaande uit 90% koper en 10% tin. Brons is sterker dan koper en dus beter geschikt voor bijlen, dolken en sikkels, maar ook wel voor armbanden en kledingspelden. Zo maakt de Steentijd plaats voor de Bronstijd, die voor de Lage Landen duurde van 2100 tot 700 v. Chr.

Voorwerpen van brons of de grondstoffen ervoor moeten geïmporteerd worden. Dit wijst op een levendige handel in Europa. Het maken van bronzen voorwerpen vereist specifieke vakkennis en specifiek gereedschap. Zo ontstaat er een gespecialiseerd ambacht: de bronsgieter. Zulke specialisten – onder meer uit Ierland – trekken door Europa.

In de bodemvondsten van voorwerpen vanaf 700 v. Chr. in de Lage Landen overheersen ijzeren voorwerpen: uit de IJzertijd van 700 tot 50 v. Chr. IJzer is op verschillende plaatsen in Europa te vinden, zelfs als moerasijzererts in de Lage Landen. Het is moeilijker te bewerken dan koper en tin.

Tijdens de IJzertijd verlaten bewoners Drenthe en ze vestigen zich op de kwelders in de Fries-Groningse kleistreek. De kwelders vormen een natuurlijk weidegebied dat ruimte en voedsel biedt. Daar houden de bewoners vee en verbouwen ze gewassen die geschikt zijn voor de zoute grond, onder meer gerst, vlas en tuinbonen. Omdat delen van het land geregeld

Neolithische culturen

Bronstijd

IJzertijd

Terpen

overstromen, zorgen de bewoners voor verhogingen, waarop ze hun boerderijen bouwen. Zo ontstaan in het landschap terpen of wierden, eerst voor één boerderij en later uitgroeiend tot een dorpsterp (zie figuur 1.26). In Noord-Nederland zijn er zo'n 2000 terpen geweest. Een groot aantal ervan is in de negentiende eeuw afgegraven vanwege de vruchtbare grond (zie figuur 0.3).

De terpentijd in Noord-Nederland duurt tot ongeveer 1100 n. Chr. Daarna wordt door de aanleg van dijken het land voor het eerst beschermd tegen de zee.

Germanen en Kelten

Tegen het einde van de IJzertijd – het begin van de historie – wonen in de Lage Landen Germaanse volken, zoals in het Noorden de Friezen en in het Oosten de Tubanten. In het zuiden vestigden zich Kelten, een volk met een eigen taal, het Keltisch. De Kelten waren goed in het bewerken van ijzer.

Einde prehistorie

Een exact jaartal voor het einde van de prehistorie is niet voor ieder gebied te geven. Zodra er geschriften zijn die we kunnen lezen, eindigt de prehistorie en begint de historie. Voor de Lage Landen is het einde van de prehistorie vastgelegd op ongeveer 50 v. Chr. vanwege de vermelding van de Lage Landen in Romeinse geschriften uit die tijd. De *Tijd van Jagers en Boeren* gaat dan over in de *Tijd van Grieken en Romeinen*.

FIGUUR 1.26 Reconstructie van het terpengebied in Noord-Nederland omstreeks de derde eeuw voor Christus

1.4 OPDRACHT: Van toen naar nu

In het begin van de geschiedenis van de mens wisselen twee levenswijzen elkaar af. Eerst de nomadische leefwijze van jagers-verzamelaars en vervolgens de agrarische leefwijze van landbouwers. Beide levenswijzen zijn gebaseerd op leren door te doen en worden doorgegeven van generatie op generatie.

Aan het begin van ieder hoofdstuk in dit deel staat een jaartallenlijst en daarboven staan de samenlevingsvormen vermeld. Inventariseer in de hoofdstukken welke samenlevingsvormen er achtereenvolgens te onderscheiden zijn in de geschiedenis van Nederland en noteer daarbij de kantelpunten. Gebruik daarvoor een tabel (zie voorbeeld).

Levenswijzen	Kanteljaartallen
• Nomadische samenleving	• 5300 v. Chr.
• Agrarische samenleving	•
•	•
•	•
•	•

Literatuur, een selectie

Naslagwerken

- De Bosatlas van de Geschiedenis van Nederland (2011). *Prehistorie tot 50 v. Chr.* (hoofdstuk 1, blz. 12–35). Groningen: Noordhoff Uitgevers bv.
- Ginkel, E. van & Verhart, L. (2009). *Onder onze voeten. De archeologie van Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Heerma van Voss, L. (red.) (2018). *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Ambo/Anthos. Hierin:
 Amkreutz, L. & Dusseldorp, G. – *70.000 Sporen van neanderthalers*.
 Amkreutz, L. – *5000 Jagers en boeren in de wetlands*.
 Nieuwhoff, A. – *650 Terpen langs de Noordzee*
- Wilschut, A. (2009). *De Tijd van Jagers en Boeren. (Kleine Geschiedenis van Nederland)*. Zwolle: Waanders.

Canonvenster

www.canonvannederland.nl/hunebedden
www.hunebedden.nl

Ondersteuning via de website

Op www.geschiedenisensamenleving.noordhoff.nl vind je een samenvatting van dit hoofdstuk en een interactieve toetsenbank bij dit hoofdstuk. Je vindt daar ook een uitgebreidere literatuurlijst en een selectie van museumcollecties.

